

Б. Турмашева, С. Салиш, В. Пугач

ДУНИЯТОНУШ

Умумий билим беридіған мектепнин
4-синипи үчүн дәрислик

4

Қазақстан Жүмһурийити Билим вә пән министрлиги тәвсийә қылған

А. Байтурсынулы намидики Тил билими институтинин
экспертлири билән келишилди

Алмута «Атамұра» 2019

УДК 373.167.1

ББК 20.1я72

Т 81

*Дәрислик Қазақстан Жүмһурйиити Билим вә пән министрлигі
тәстікливгән башлангуч билим беріши сәвійесинің 1–4-сипилірига бегишланған
«Дүниятонуш» пәнниң ілециләнгән мәзмундикі
Типлиқ оқытуш программасына жувапың тәйярланған.*

ШӘРТЛИК БӘЛГҮЛӘР:

Ядіндерға чүшириңдар!

Соаллар вә
тапшурұқтар

Жұп билән иш

Өз алдыға иш

Режіләш,
лайиһиләш

Хәритә
билән иш

Топ билән иш

Күзитиш,
тәтқиқат

Ижадий иш

Сеһбәт,
муһакимә

Ядіндерда
сақлаңдар!

Турмашева Б.Қ. вә б.

T 81 Дүниятонуш: Умумий билим беридиган мектепниң 4-сипили үчүн дәрислик/
Б. Қ. Турмашева С.С. Салиш, В. Г. Пугач. – Алмұра: Атамұра, 2019. – 144 бәт.

ISBN 978-601-331-665-9

УДК 373.167.1

ББК 20.1я72

ISBN 978-601-331-665-9

© Турмашева Б. Қ., Салиш С.С.,
Пугач В. Г., 2019
© «Атамұра», 2019

МУНДЭРИЖӘ

I. МЕНИҢ ВӘТИНИМ – ҚАЗАҚСТАН

1. Елинизниң мәмурый тәвәләргә бөлүнүши	8
2. Өлкәмниң саналы билән йеза егиліги	12
3. Тәбиәт вә адәмниң егилік паалийити	17

II. ҚӘДРИЙӘТЛӘР

4. Аилиниң жәмийәт һаятидикі әһмийити.....	22
5. Бизниң айләвий бюджетимиз	25
6. Мектептика өзини-өзи башқуруш	28
7. Рәхбәр (сәркә) қандақ болуши керәк?.....	30
8. Һәрхил тапшурұқлар	32

III. МӘДӘНИЙ МИРАС

9. Қазақ хәлқиниң келип чиқиши	36
10. Қазақстанниң ихтисадий мувәппәқийәтлири.....	42
11. Қазақстандыки илим-пән тәрәққияти. Алим Қаныш Сәтбаев	46
12. Тарихий мирасға қлар немә үчүн керәк?	49

IV. КӘСИПЛӘР АЛИМИ

13. Қандақ кәспий мәйрәмләр бар?	54
14. XX – XXI әсирләрдик Қазақстан мәдәнийитиниң тәрәққияти.....	58
15. Спортта жараһатлининиң алдини елиш чарилари	62
16. Һәрхил тапшурұқлар	65

V. ТӘБИӘТ ҺАДИСИЛИРИ

17. Адәм һаятиға климат қандақ тәсир қилиду?	68
18. Силәр туридиған тәвәдә қандақ катаклизмлар булуши мүмкін?.....	72
19. Катаклизм пәйтидики мениң бехәтәрлигим	76
20. Сұнъий муһиттика ховуп-хәтәрләр	80
21. Мениң сұнъий муһиттика бехәтәрлигим	84

VI. ӘТРАП МУҢИТНИ ҚОҒДАШ

22. Өлкәмниң йеза егилиги	90
23. Әтрап муһитқа ғәмхорлық қилишниң әһмийити	93
24. Глобус вә хәритә	97
25. Глобус вә географиялық хәритә билән иш	102
26. Һәрхил тапшуруқлар	105

VII. КАИНАТҚА СӘЯНӘТ

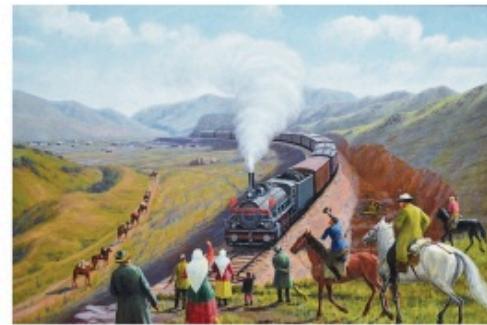
27. Қазақстаниң билим бериштиki мувәппәқийәтлири ...	108
28. Тоқтар Әвбәкиров – қазақ хәлқиниң тунжы космонавти	111
29. Қазақстаниң дүниядықи роли	114
30. Мениң һоқуқлирим вә вәзипилирим	118

VIII. КЕЛӘЧӘККӘ СӘЯНӘТ

31. Мениң туристлиқ маршрутум	124
32. Таш дәвридin – кайнат алимигичә	128
33. Қазақстаниң дүниядықи тәсвири	132
34. Һәрхил тапшуруқлар	135
Изәнлиқ луғат	137

Қиммәтлиқ оқуғучилар!

Силәр 4-синипта «Дуниято-нуш» пәнини оқушни йәнә давамлаштуристиләр. Дәрисликтә Вәтенимизниң XX – XXI әсирләрдикі тарихий вақиәлири билән адимий қәдрийәтләр берилгән. Бу – силәрниң бовамомилириңлар яшап, әмгәк қылған вә ата-анаңлар дунияға келип, билим алған пәйт. Дәрисликтөн елимыз һаятидики мүһим вақиәләр билән хәлқи үчүн әмгәк қылған әзимәтләр тоғрилиқ биләләйсиләр. Тарихимиз билән тонушуп, вәтәнгә болған мүһабитиңларни ашурисиләр.

Аилә қәдрини чүшинип, аиләвий бюджетни әқил-парасәт билән һесаплашниң сирлирини үгинисиләр. Мәктәптиki өзини-өзи башқуруш йолини билип, рәhbәрниң (сәркүнин, лидерниң) қандақ болидиғанлиғиға көнүл бөлисиләр. Мәктәп силәрниң келәчәк һаятиңлар үчүн бәк мүһим екәнлигини чүшинисиләр.

Йәр йүзидики бебаһа байлиқ – бу адәм һаяти. Шунлашқа әтрап мүһиттиki бехәтәрлик қаидилирини ядиңларға чүширисиләр. Өз өмрүңлар билән саламәтлигиңларни сақлаш үчүн, пәвқуладдә әһвалларда немә қилиш һажәтлигини билидиған болисиләр.

Елимыз егилиги билән тонушуп, адәм паалийитиниң тәбиәткә қандақ тәсир қилидиғанлиғини өзләштүрисиләр. Өлкәнлардикі санаәт билән йеза егилигиниң қандақ риважлиниватқанлиғини билидиған болисиләр.

Вақит бир орунда турмайды. Мустәқил Қазақстан ихтират вә мәдәнийәттә чоң утуқларни қолға көлтүрди. Силәр Қазақстанниң дуниядикі аброй-инавитини ашурушқа төһпө қошқан миллий брендлардин мисал көлтүрүп, уларни бәрпа қилишқа өзәңларму қатниши силәр.

Бұгүнki әхбарат әсиридә пүткүл дуния йеңиلىқтар билән қәшпияттарға толуп-ташти. Вақиттін артта қалмаслиқ үчүн, силәр мәктәптин алған билиминдерни чоңкурлитип, тәрәккүй қылдуруш керәклиги һәкүндә ойлинисиләр.

Хәритини географияниң «тили» дәп атайду. Силәр қитъәләр билән океанларға хиялән сәпәр чекип, хәритидики параллельлар билән меридианлар дәп атилидиған сизиқларниң немигә на жат екәнлигини билидиған болисиләр. Биз яшаватқан һава рәң сәйяриниң гөзәл екәнлигигә көз йәткүзисиләр. Тәбиәтни паскинилаштуруштын қандақ сақлашқа болидиғанлығы тоғрилиқ ойлинип, экологиялық муәммаларни йешишкә беғишланған өз лайиһиңдарни тәклип қиласиләр.

I. МЕНИҢ ВӘТИНИМ – ҚАЗАҚСТАН

БУ БӨЛӘКТИН:

- елиmezниң қандақ мәмурый тәвәләргә бөлинидиғанлиғи-
ни билисиләр;
- ихтисадий паалийәт түрлири билән тонушисиләр;
- өлкәнларниң ихтисадий әһвалини тәрипләшни үгини-
 силәр;
- өзәңлар яшаватқан йәрдә атқурулидиған егилек түрини
муһакимә қилисиләр.

1 - дәрис

Елимизниң мәмурый тәвәләргә бөлүнүши

СИЛӘР

– «мәмурый тәвә» дегендегиниң немә екәнligини билидиған болисиләр.

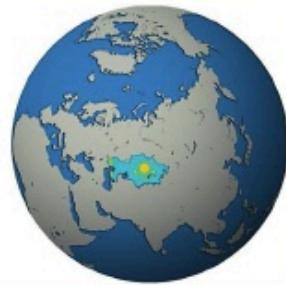
СИЛӘР

– мәмурый тәвәләрни бир-бири билән се-лиштурушни үгинисиләр.

Тирәк сөзләр: өлкә, вилайәт, наһийә.

Қазақстан Жүмһурийити – Евразия қитъесиниң мәркизигә орунлашқан мустәқил дәләт. Аһалисинаң сани 18 млн адәмдин ошуқ. Қазақстанниң пайтәхти – Нур-Султан шәһири.

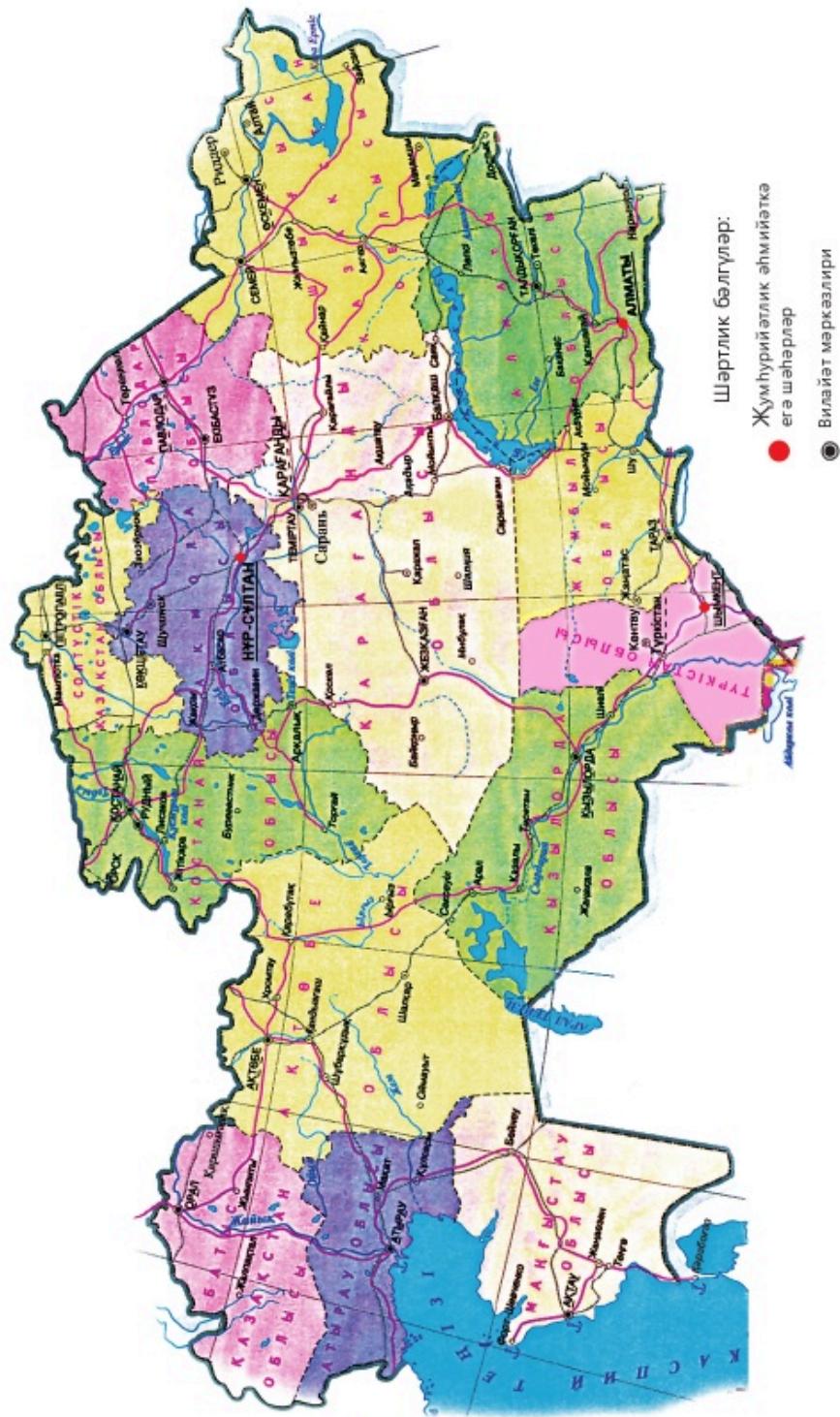
«Қазақстан территориясиниң мәмурый-тәвәлик хәрити-сигә» қараңлар. Униндин қандақ әхбарат елишқа болиду? Елимиз территорияси қандақ бөләкләргә бөлүниду? Уларни атап, хәритидин көрситиңлар.

Биз өзимиз туғулған өлкини сөйимиз. Луғаттин «өлкә» сөзиниң мәнасини ениқлаңлар. Адәм өзи яшайдыған әлни, вилайәтни, шәһәрни яки йезини **туғулған өлкә** дәп атайду.

Хәритидин (9-бәт) өзәңлар туруватқан вилайәтни көрситиңлар. Вилайитиңларниң мәмурый мәркизи қайси шәһәр? Өлкәнәрдикі вилайәт мәркизи тоғрилиқ немиләрни ейтала-силәр? Силәр яшайдыған вилайәт башқа қандақ вилайәтләр билән чегарилишиду?

Қазақстан территориясінің мемлекеттік харитасы

Бизниң елимиз 17 мәмурый-территориал бөләккә бөлүнгөн. Улар – 14 вилайәт вә жұмһурийәтлик әһмийәткә егә 3 шәһәр – Нұр-Султан, Алмута вә Чимкәнт.

Жұмһурийәтлик әһмийәткә егә шәһәрләр

Қазақстанниң пайтәхти – *Нұр-Султан*

Алмута

Чимкәнт

2018-жили Чимкәнт шәһириниң аһалиси 1 миллионға йетти. Чимкәнт жұмһурийәтлик мәртвигө егә үчинчі шәһәр аталди. Вилайәт мәркизи Түркістан шәһиригө көчирилди. Хәритидә йеңи Түркістан вилайити пәйда болди.

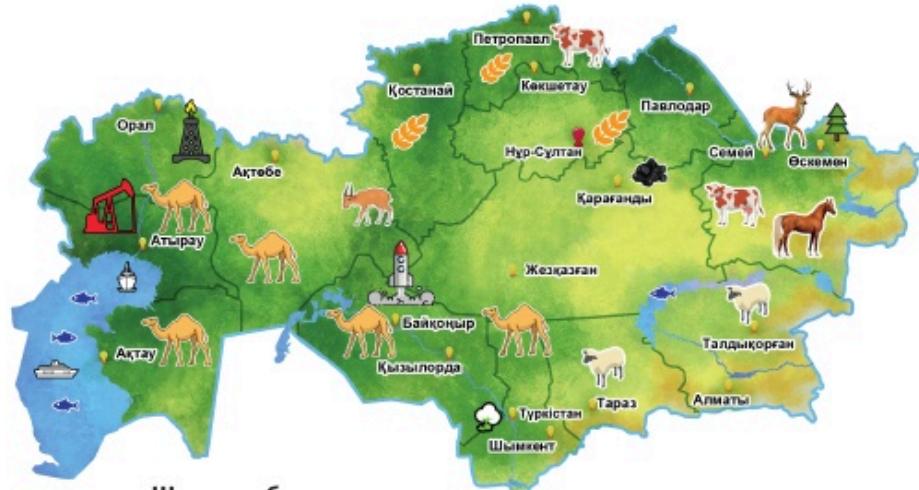

Қандақ ойлайсиләр, немишкә вилайәт мәркизи Түркістан шәһиригө көчирилди?

Хәритидин (9-бәттики) елимиз пайтәхтини төпип, көрситінелар. У қайси вилайәткә орунлашқан? Силәр Нұр-Султан шәһиридә болдуңларму? Нұр-Султан шәһири тоғрилиқ немә билисиләр?

Қазақстанниң йеза егилиги билән саналткының хәритә-схемиси

Шәртлик бәлгүләр:

	гөшлүк-сүтлүк чарвичилиқ		қой егилиги		көмүр саналы
	ат (илқа) егилиги		белиқ егилиги		нефть саналы
	төгө егилиги		деханчилик		газ саналы
	марал егилиги		орман егилиги		су транспорты
			пахта егилиги		космодром

Хәритә-сизмиға диққат билән қараңлар. Қазақстанниң һәр вилайити немиси билән аммибап екәнлигини сөзләп берінлар.

Һәр вилайәт өз алдиға бирнәччә кичик мәмурый тәвәгә, *наһиийигә* бөлүнди.

Өзәңлар яшаватқан вилайәт хәритисигә қараңлар. Униңда қандақ наһийиләр бар? Бу наһийиләр немиси билән амми-бап екәнлигини ениңлаңлар.

Қошумчә әхбарат мәнбәлирини пайдилинип, өз вилайтиңлар тоғрилиқ әхбарат жиғиңлар. Вилайитиңларниң қандақ алаһидиликлири бар екәнligини биливенинлар.

2- дәрис

Өлкәмниң санаити билән йеза егилиги

СИЛӘР

– ихтисадий паалийәтниң субъекти тоғрилиқ билидиған болисиләр.

СИЛӘР

– өлкәнлардикі ихтисатниң һәрхил саһалириға тәриплімә беришни үгинисиләр.

Тирәк сөзләр: санаәт, йеза егилиги, ихтисат.

Йеза егилигидә әмгәк етидиған адәмләр деханчилиқ қилиду, мал өстүриду. Униң мәһсулатлири санаәттә қайта ишлинип, хәлиқ истимал қилидиған товарға айлиниду.

«Әмгәк», «егилик ишлири» дегән сөзләрниң мәнасини чүшәндүрүнлар.

Жәмиәт билән дөләтниң әмгәксиз тәрәққий етәлмәйдигини тоғрилиқ оқуғанлириңдарни (3-синипта) ядиндарға чүшириңдар.

Бизниң елимиздә егилик паалийити билән жирик вә кичик карханилар, заводлар вә фабрикилар шуғуллиниду. Уларни ихтисадий паалийәтниң субъектлири дәп атайду.

Ихтисат – елимизниң егилик паалийити.

Ихтисадий паалийәтниң асасий түрлири – санаәт билән йеза егилиги вә мұлазимәт саһаси.

Бу аталғуларниң немә билдүриудиғанлиғини топта муһакимә қилиңдар.

Кейинки бәттә берилгән ениқлиминдер ихтисадий санаңиң қайси түрини тәрипләйдү?

Егилік паалийитиниң орман егилиги, деханчилик, чарвичилиқ – ...

Хамәшия яки қайта ишләйдіған фабрика, завод, санаэт орунлири – ...

Рәсимләрдә егилікниң қайси түри тәсвирләнгән?

кала фермиси

тикинчилік фабрикиси

маргарин чиқырудыған завод

нефть қайта ишләш заводи

Елимиз санатиниң асасий саһасиға йәр қойнидики пайдилиқ қезилмиларни өзләштүрүш ятиду.

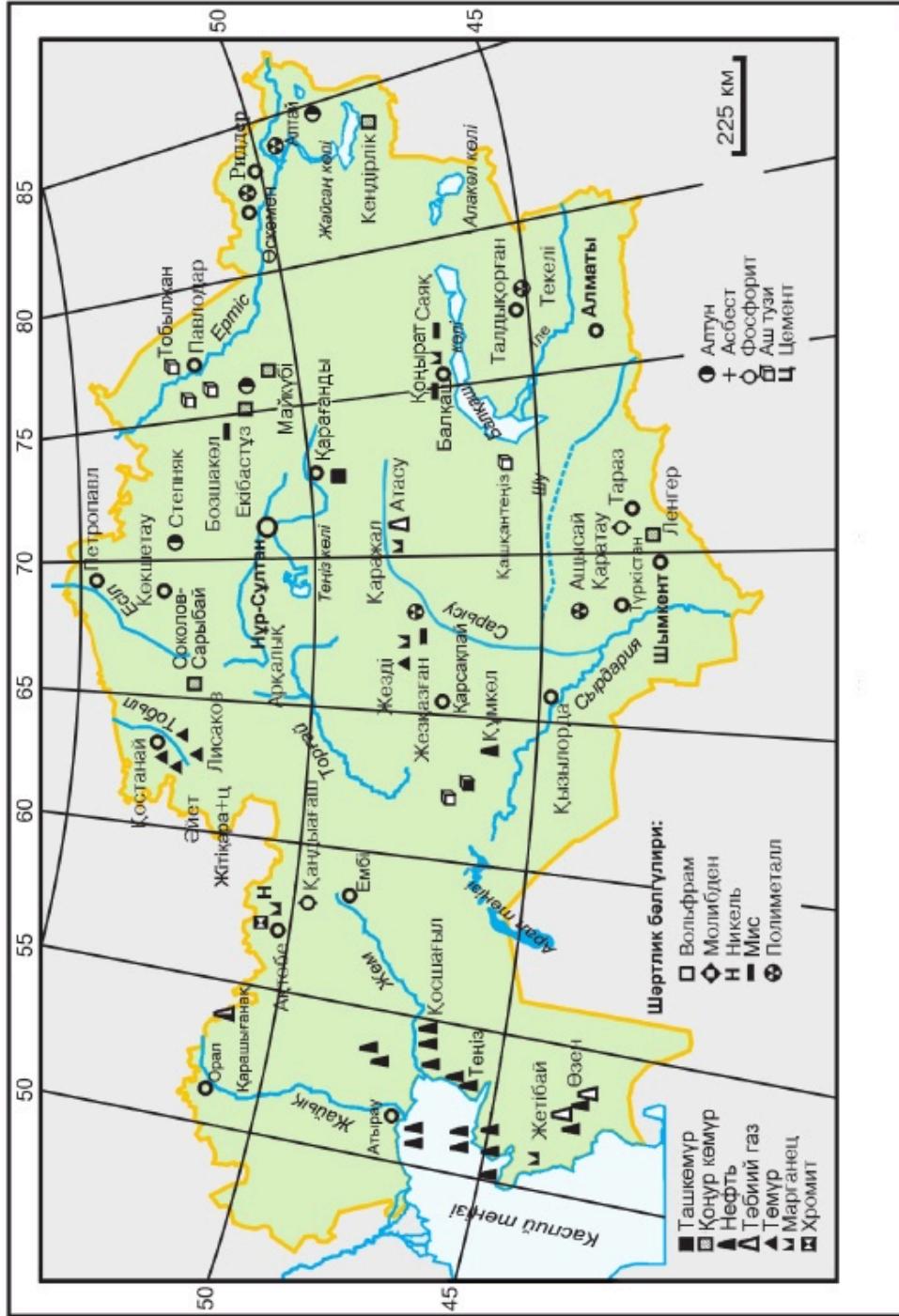

«Қазақстанниң қезилма байлиқлири хәритисигә» қараңлар (14-бәт). Силәр қандақ қезилма байлиқларни билисиләр? Қезилма байлиқларниң шәртлик бәлгүлири билән тонушуңлар. Уларни ишләпчиқиридиған орунлар Қазақстанниң қайси тәвәсидә орунлашқан?

Бизниң елимиздә қезилма байлиқлар наһайити көп, бирақ йәр астидики запас чәклил. Шуңа йәр асти байлиғини қоғадап, текжәмлик билән пайдилиниш керәк!

Қазақстанның қезілма байлиқтери және мөндері

Кластерға дикқат билән қараңлар. Елимиздикі карханилар ихтисадий паалийәтниң қайси түри билән шуғуллиниду? Мисал кәлтүрүңлар.

Егилік паалийәтниң һәр саһасиниң өз алаһидилиги бар. Йеза егилиги үчүн пайдилинидиған йәр, қолайлық тәбиий шарапт лазим. Шунин් билән биллә, тәбиий шараптму қолайлық болғани хоп. Санаәтни риважландуруш үчүн, хамәшия вә пайдилиқ қезилма керәк. Амма егилікниң һәммә саһа-

си адемниң иштиракисиз атқурулмайды. Сәвәвини чүшән-дүрүңлар.

Тәбиәт байлиғи түгигән әһвалда, адем егилик паалийитини қандақ жүргүзиду? Ойлиниңлар!

Ихтисатниң асасий вәзиписи – тәбиәт байлиғини им-канқәдәр тәжәп, узақ вақит давамида адем паравәнлигигә ярамлық қилип қоллиниш.

Ихтисат немишкә мөшүндақ вәзипиләрни атқуриду?

«Бизниң вилайитимиздикі карханиларниң егилик паалийити» мавзусиға еғизчә һекайә түзүңлар. Бу әхбаратни қәйәрдин елишқа болиду?

1. Құндилик турмушта қоллинидиған нәрсиләрни қандақ қезилма байлиқлардин алидиғанлиғини чоңлардин сораңлар. Уларни қандақ санаәттә ясайдиғанлиғини биливелиңлар.

2. Һәр жили дуқанлар тәкчисидә Вәтенимиздә ишләпчиқирилидиған мәһсулатларниң сани ешиватиду. Қазақстанда ишләпчиқирилидиған таам мәһсулатлириниң 5 – 10 түрини йезинුлар. Уни ишләпчиқарған карханиларни атаңлар.

Силәр биләмсиләр?

Нефтьниң пайдиси

Нефть – тәрәкқиятни өзгәртип, турмуш-мәишәтни кәсқин йеңи сәвийигә көтәрген баһалиқ хамәшия. Бизниң йеримиздә нефть ишләпчиқирилиди. Уни хамәшия һалитидә чәт әлгә чиқиримиз. Нефтьтін дора-дәрмәк, һәрхил турмуш нәрсилери елиниду. У, шундақла, әрзән йеқилғу. Нефтьниң бир тонниси үч тонна көмүрниң иссиғини бериду.

3 - дәрис

Адәмниң егилик паалийити вә тәбиәт

СИЛАР

– тәбиий шаралтның немә екәнлигини билидіған болисиләр.

СИЛАР

– адәм егилик паалийитиниң тәбиий шаралтқа бағылған екәнлигини билидіған болисиләр.

Тирәк сөзләр: тәбиий шаралт, егилик паалийити.

Откән дәристә Қазақстандикі ихтисадий паалийәт түрли-ри билән тонуштуңдар. Йеза егилиги билән санаәтниң немә ишләпчиқиридиғинини билдиңдар. Ундақ болса, адәмләр турмушта қоллинидіған нәрсиләрни қәйәрдин алидиған-лигини ядигарға чүшириңдар.

Луғеттін «тәбиий шаралт», «егилик паалийәт» сөзлириниң мә-насини тепип оқуңдар.

Қазақстанниң тәбиәт шаралтиға бағылқан дәниң зираәт-ләрниң һәммә түри өстүрүліду. Йеримиздикі асасий зираәт – буғдай. Сирдәрия вадисиниң әтрапидики суғирилидиған йәрләрдә гүрүч өстүрүліду.

«Қазақстандикі йеза егилиги» хәритисигә қарап, мону соалларға жавап беріңдар:

- Қазақстанниң қайси вилайәтлири гүрүч, пахта, мевә-көктат мәһсулатлирини өстүрүш билән шүгүллиниду?
- Қазақстанниң башқа вилайәтлиридә немишкә гүрүч, пахта, мевә-көктат мәһсулатлири өстүрүлмәйдү?
- Хәритидин гөш-сүт мәһсулатлири ишләпчиқирили-диған чарвичилиғи бар тәвәләрни тепиңдар.
- Адәм атқуридиған егилик паалийитиниң климатқа бағылқан екәнлиги тоғрилиқ хуласә чиқириңдар.

Қазақстаннин йезза егилигинин ҳәритә-схемиси

Шәртлик бәлгүләр:

	төгө егилиги		һәсәл һәриси егилиги		кектат егилиги
	сүт-гөш чарвичилиги		буға егилиги		гүрүч егилиги
	қой егилиги		ашлиқ өстүрүш		пахта егилиги
	илқа егилиги		өсүмлүк егилиги		алма егилиги
					терік егилиги

Қазақстаннин тағлиқ тәвәлиридә немишкә данлиқ зираәт өстүрүлмәйдү? Қошумчә әхбарат мәнбәлиридин қандақ өсүмлүкләрниң данлиқ зираәт дәп атилидиғанлиғини төпип оқуңдар.

Өсүмлүк егилиги – мәдәний өсүмлүкләрни өстүрүш билән шуғуллинидиған йеза егилигинин берілген сағасы.

Қазақстаннин шимали билән мәркизи, шәрқи вә шималий-ғәрбий қисмениң тәбиий шараити данлиқ зираәтләрдин буғдай, сулу, арпа өстүрүшкә қолайлық.

бұғдай

гүрүч

териқ

көмүқонақ

Елимизниң жәнубий-шәрқидә пахта вә қәнт қызилчиси пәрвиш қилиниду. Шунин් билән биллә, бу тәвәләрдә мевә hәм үзүм өстүрүш риважланған.

Елимиздикі йеза егили-
ги йәрлириниң төрттін үч
бөлигини отлақлар егиләй-
ду. Шуңлашқа чарвичилиқ
жүмһүрийитимизниң әнъ-
әнивий вә йетәкчи саһали-
риниң бири болуп һесап-
линиду.

«Қазақстандикі йеза егилиги» хәритә-схемисидин чарви-
чилиқниң қандақ саһаларға бөлүндиғанлығини ениқлаңдар.

Чарвичилиқниң асасий саһаси қой бекиш яки қой егили-
ги. У, болупму, елимизниң жәнубий, ғәрбий тәвәлиридә вә
шәрқидә яхши риважланған. Сәвәвини чүшәндүргүңлар.

инчикә жуңлуқ (меринос) қойлар

буғилар

Шәрқий Қазақстанда инчикә жуңлуқ қой нәсли беқилиду. Шималда мұңгұзлұқ қарамал – кала беқиш, жәнупта төгә егиліги, Канлиқ Алтай тағлирида буға беқиш йолған.

Савақдашлириңлар билән мәтингә асан вә мурәккәп соалларни түзүңлар. У соалларни хошна жұпқә қоюңлар.

Достыңлар билән «Қазақстаниң егилік паалийити» фотоальбомини түзүңлар. Ишиңларни тонуштурууш давамида хәритини пайдилинип, егилік түриниң тәбиий шараитқа бағлиқлиғини испатлаңлар.

Силәр биләмсиләр?

Белиқ егиліги – қедимий адәмләрниң теримчилік билән овчилиқтын кейинки шуғулланған ишлириниң бири. Улар белиқни чоңқур әмәс сулардин сүңгә (узун нәйзә) билән тутқан.

Һазир адәмләр белиқни сүнъий көпәйтиш арқилиқ тутуп, санаәттә қайта ишләйдү. Мәсилән, дуния йүздидә туулидиған бекирә (осетр) аилидаш белиқниң асасий қисми Каспий деңизиниң үлүшігә тәәллүк. Бекирә белиғи вә қара икра наһайити құммәт баһалиниду.

қара
икра

II. ҚӘДРИЙӘТЛӘР

БУ БӨЛӘКТИН:

- аилиниң жәмийәт һаятида егиләйдиған әһмийитини билисиләр;
- аилидә қандақ ишлар атқурулидиғанлиғини муһакимә қилисиләр;
- аиләвий бюджетниң қандақ түзүлидиғанлиғини чүшинисиләр;
- мәктәптика өзини-өзи башқурушниң тәрбиятивий әһмийитини билисиләр;
- рәһбәрлик (сәркилик) хусусийәтләрни ениқлашни үгинисиләр.

4-

дәрис

Аилиниң жәмийәт һаятидики әһмийити

СИЛӘР

– аилиниң жәмийәт һаятидики әһмийитини дәлілләшни билисиләр.

СИЛӘР

– аилиниң һәр әзаси қандақ роль атқури-диганлиғини тәhlил қилишни үгинисиләр.

Тирәк сөзләр: аилә, жәмийәт.

Биз алдинқи дәрисләрдә адәмниң жәмийәттин бөләк яшалмайдығанлиғи тоғрилиқ ейтқан едуқ. Адәмләрниң атқурған ишиға қарап, бирләшкән топини **жәмийәт** дәп атайду. Аилә вә биз – жәмийәтниң бир қисми.

Луғаттын «айлә» ениқлимисидин асасий қәдрийәтләрни атаңлар. Бу қәдрийәтләрниң аилә үчүн әһмийити қандақ?

Адәмгә аилә немишкә һажәт? Аилә әзалири бир-бирини қандақ атайду? Аилидики бир адәм һәртүрлүк ишларни атқуруши мүмкінму? Мисал көltүрүңлар.

Аилини бир өйдә яшайдыған йеқин адемләр тәشكил қилиду. Һәр айлә өз егилигини жүргүзүштә хиражәт билән әқил-парасәтни бирлишип ишлитиш арқылық йешиду.

Аилә әзалири егилик вәзипилирини бирлишип қандақ йешиду? Ялғуз ишлигәндін, бирлишип атқурған әмгәкнің асан вә көңгіллүк болидиғанлиғини испатлаңдар. Мисал кәлтүрүңлар.

Аилә һәрқандақ мәсилиниң онушшук йолини төпип йешәләмдү?

Һәр аилиниң өз тәртип-интизами бар. У жәмийәтке мунасивәтлик қелиплишиду. Шуниң билән биллә, аилә – бу өз алдиға айрим яшалайдыған жәмийәтниң бир бөлиги.

Кластерни оқуңлар

Бова билән моминин, дада билән аниның аилидикі роли һәкқидә сөзләп беріңлар.

Аилидикі балиларниң роли тоғрилиқ кластер тұзұңлар.

Аилә әзалирининң атқуридиған роли

Топ билән ишләп, аилиниң күн тәртивини түзүңлар.
Жәмийәтниң немә екәнлегини ядиңларға чүшириңлар.

Хуласиләңлар

Аилиниң жәмийәт һаятидикі әһмийити тоғрилиқ пикриңларни ейтиңлар.

Адәмниң бала чегида аилидин алған тәлим-тәрбийиси униң күндилик ишидин байқилиду. Бала өмрінің бесім қисміні өз аилисидә өткүзиду. Шуңа аилидикі әң үеқін адәмләр – бовиси, момиси, дадиси, аниси, акиси, һәдисинің ғәмхорлуғида өсіду. Өзинің һаятидикі дәсләпки тәжрибини бала аилисидин алиду, әтрапидики һаят билән тонушиду вә жәмийәтлик интизамға риайә қилишни үгіниду.

Хәлқимиздә «Ата деген ғәмғузар, ана деген меһрибан» деген мақал бар. Мәнасина чүшәндүрүңлар.

Ата-анаңлардин вә аилидикі чоңлардин немә үгәнгинүйларни сөзләп беріңлар.

5-

дәрис

Бизниң аиләвий бюджетимиз

СИЛӘР

– аиләвий бюджетниң кирими билән чиқимниң һесаплашни билиләр.

СИЛӘР

– аиләвий бюджетни ихчамлашни үгинисиләр.

Тирәк сөзләр: кирим, чиқим, оптимизация, бюджет.

Өткән дәристә биз һәр аилидик егилик билән мәбләг мәсилисини бирлишип йешиш йоллири тоғрилиқ ейтқан едуқ. Силәрму аилиниң бир әзаси. Шуңлашқа аилә мәблиғи силәрниң билим елишинчарға, саламәтлигигиңдарни күтүшкә тәсир қилиду.

Аилиниң хиражити (ахча) қандақ еһтияжларға хәшлинидиғанлиғини ядинларға чүшириңлар (3-синип материаллиридин).

Аиләвий бюджет – бу адәттә жәдвәл көрүнүшидә бир айға түзүлидиған аиләвий кирим билән чиқимниң һесави, йәни баланс.

Аиләвий бюджетниң кирими немидин түзүлидиғанлиғи тоғрилиқ ойлинип, өзәңлар ейтеп көрүңлар.

- Аиләвий бюджет хиражити силәрниң қандақ еһтияжынчарға хәшлиниду?
- Ата-анаңлар бәргән ахчини тәжәп көрдүңларму? Немишкә?

Аиләвий бюджетни һасаплат үгінәйли

Арманнин аилисидик бюджет бойичә берилгән бир айлиқ жәдвәлдик мәлumatлар билән тонушуңлар.

Аилиниң муқим кирими немидин түзүлгән? Аиләвий бюджетниң умумий кирими қанчә?

Аиләвий бюджетниң хиражити қандақ хәшләнгән? Аиләвий бюджет ихтисат қилинғанму? Пикриңларни хуласиләңлар.

Бюджетниң кирими	Тәңгә	Алмишидиған кириим	Тәңгә
Дадиниң тапавити	120 000		
Аниниң тапавити	70 000		
Балиниң стипендияси	22 000		
Моминиң пенсияси	90 000		
Жәми:	302 000	Өзәңлар хуласиләңлар	

Бюджетниң чиқими	Тәңгә	Рекәсиз чиқими	Тәңгә
Коммуналлық төләмләр	25 000		
Озүк-түлүк	100 000		
Балилар бағчесинин һәккى	30 000		
Кредит	40 000		
Кийим-кечәк	30 000		
Автомашининиң йеқилғуси	15 000		
Оюн-син	15 000		
Жәми:	255 000	Өзәңлар хуласиләңлар	

Аиләвий бюджет

Намувапиқ режиләнгән бюджет
КИРИМ-ЧИҚИМ

Бирхил режиләнгән
КИРИМ-ЧИҚИМ

Мувапиқ режиләнгән бюджет
КИРИМ-ЧИҚИМ

Соалларға жарап беріншлар:

- Арманниң аилисидикі хиражәт һесавини бюджетниң қандақ түригә ятқузышқа болиду?
- Қандақ ойлайсиләр, аилидә ихситат қилинған хиражәт қандақ хәшлиниду?
- Бюджет намувапиқ режиләнгәндә (хиражәтниң йетишмәслиги) аилидә немә қилиш керәк?
- Топ билән ишләп, аиләвий бюджет чиқимини азайтишниң йоллирини ейтип беріншлар.

Ата-анаңларға төвәндик соалларни қоюп, сөһбәтлишиңлар:

1. Силәр аиләвий хиражәтниң һесавини жүргүзәмсиләр?
2. Ихтисат қилинған хиражәт қандақ хәшлиниду?
3. Аиләвий бюджетни қандақ оптимизацияләшкә болиду?

6-

дәрис

Мәктәптиki өзини-өзи башқуруш

СИЛӘР

– өзини-өзи башқуруш-
ниң немә екәнлигини
ядынчларға чүширисиләр.

СИЛӘР

– мәктәптиki өзини-өзи башқуруш тәш-
килатиниң тәркивигә өтүш йоллирини
чүшәндүрсиләр.

Тирәк сөз: өзини-өзи башқуруш.

Коллектив дегинимиз немә? Уни ким башқуриду?

Өзини-өзи башқуруш қаидиси силәргә 3-синиптин тонуш.
Оқуғучиларниң өзини-өзи башқуруши тоғрилиқ сөзләп
беринчлар. Муәллимниң өзини-өзи башқуруштыки роли қан-
дақ?

Оқуп, тәһлил қиласы

Арманниң мәктәвидикуи коллектив һәкәидикуи һекайини оқуңлар.

Балилар, мәктәп дегинимиз худди жәмийәтниң ки-
чик бир үлгисигила охшайду. Биз чоң болғинимизда,
жигәрлик вә тәшәббускар болуш үчүн, келәчәккә де-
гән тәйярлиғимизни мәктәптин башлишимиз керәк.
Сәвәви, мустәқил рәвиштә қарап қобул қилиш, пи-
кирни очуқ ейтиш қатарлық хусусийәтләр мәктәптә
қелиплишишқа башлайду.

Бизниң мәктәптә өзини-өзи башқуруш системи-
си бар. Оқуғучилар мәктәптиki мәсилеләрни өзли-
ри һәл қилиду дегән сөз. Мәктәвидикуи өзини-өзи башқу-
руш тәшкилати – **кеңәш** – мана шуның үчүн сайланған. Әгәр
оқуғучилар арисида қандақту бир мәсилә пәйда болса, кеңәш

әзалири уни йешиш йоллирини қараштуриду. Шуңа кеңәш әзалири мәктәп мудири билән бирлишип ишләйдү. Балилар дәристин сирт вақитта бирәр тәдбир-мәрасим уюштурмақчи болса, униңға мәзкүр кеңәш ярдәмлишиду.

Арман немишкә мәктәпни жәмийәтниң кичик үлгисигә охшатты? Оқыучиларниң мәктәптиki һәрқандақ паалийәттә паал вә мустәқил қарар қобул қылалайдығанлығи қанчилик әһмийәткә егә?

Мәктәптиki өзини-өзи башқуруш үлгиси

Арман оқуйдиған мәктәптиki өзини-өзи башқуруш схемисіға қараңлар. Өзини-өзи башқуруш тәшкилатини қандақ комитетлар башқуриду? Қандақ ойлайсиләр, мәктәптиki кеңәш әзалириниң тәркивидә кимләр болуши мүмкін? Кеңәш әзалири қандақ тәшкилатларни башқуриду?

Мәктивиңлардикі өзини-өзи башқуруш иши қандақ жүргүзүлиди? Бу соалниң жағавини қандақ таписиләр?

Қандақ ойлайсиләр, өзини-өзи башқуруш үлгиси һәммә мәктәпләрдә охшашму?

Мәктәптиki кеңәш әзалиғына қандақ өтүшкә болиду?

Әгәр силәр өз мәктивиңларни башқуридиған болсанылар, немиләрни өзгәртәттіңлар? Силәрниң савақдашлириңлар, ата-анаңлар, муәллиминүлар мәктәп тәртивигә өзгиришләрни киргүзәләмдү?

7- дәрис

Рәһбәр (сәркә, лидер) қандақ болуши керәк?

СИЛӘР

– рәһбәрниң қандақ болидиғанлығини билисиләр.

СИЛӘР

– рәһбәрниң (лидерниң) шәхсий хусуси-йәтлирини ениқлайсиләр.

Тирәк сөз: рәһбәр (сәркә, лидер).

Өткән дәристә биз синиптиki һәм мәктәптиki өзини-өзи башқуруш тоғрилиқ гәп қилдук.

Һәрқандақ оқуғучи мәктәптиki қеңәшниң әзаси болаламду? Немишкә?

Топниң яки қеңәшниң ишиға паал арилашқан оқуғучиниң коллективта өз орни бар. Топтиki балиларниң дәрижиси һәрхил болиду. Топта өзиниң әқил-парасити билән пәриқлинидиған балини достлири, савақдашлириму һөрмәтләйду. Мундақ оқуғучи синипта **рәһбәр (лидер)** болушқа лайиқ.

Жүп билән ишләп, соалниң жававини ейтеп беринлар. Рәһбәр дегән ким? Жававиңларни синипта муһакимә қилинлар.

Арзигүл һойлидики достлириниң арисида өзиниң рәһбәр екәнлигини көрситип, тәңтушлириниң ичидә оюн уюштуралайду. Арзигүлниң тәшәббусини қоллиған балилар һойлида гәдәкләр билән ата-аниларға беғишилап, чөчәкләрни сәһниләштүриду. Синипқа кәлгәндә болса, мундақ ишларға арилашмайду. Бу әһвалға немә тәсир қилиши мүмкін?

Қандақ ойлайсиләр, Арзигүлни рәһбәргә лайиқ дейишкә боламду? Сәвәвини чүшәндүрүңлар.

У мәктәптә немишкә өзини шундақ тутиду? Оюнларни уюштуруп, қоюлумлар көрситишкә тәйярланғанда, Арзигүлдә қандақ хусусийәтләр байқилиду? Пикриңларни ейттиңлар.

Кластер түзүңлар

Жүп билән ишләп, «Рәһбәрниң хусусийәтлири» кластерини түзүңлар. Рәһбәрдә болушқа тегишлик бәш хусусийәтни тәрипләнүләр.

Түзгән кластериңларни савақдашлириңлар билән муһакимә қилиңлар. Селиштуруңлар. Пәрқи барму? Немишкә? Кластерниң дурушлуғини испатлаңлар.

Адәм өзидики рәһбәрлик хусусийәтләрни йетилдүрәмdu? Униң үчүн қандақ алаһидиликләр болуш керәк?

Топниң, синипниң иши үчүн рәһбәр жавапкәр дейишкә боламду?

Рәһбәрниң мәктәптика өзини-өзи башқуруш системисиға, кеңәш ишиға қандақ тәсири бар?

Синиптиki оқуғучиниң һәммиси рәһбәр болаламду? Униңға қандақ оқуғучи лайиқ? Рәһбәрліккә лайиқ деген хусусийәтләрни төвәндә берилгән сөзләрдин таллавелиңлар. Таллишин්ларни чүшәндүрүңлар.

адил

истедатлиқ

тәртиплик

әлаачи

очуқ

еринчәк

сәрәмҗан

унтуғақ

8 - дәрис

Хилму-хил тапшуруқлар

I. Тест тапшуруқлирини орунлаңдар:

1. Қазақстан территорияси нәччә вилайәткә бөлүниду?

- A) 16;
- Ә) 14;
- Б) 12.

2. Қазақстандыки чарвичилиқниң асасий саһаси:

- A) илқа егилиги;
- Ә) төгө егилиги;
- Б)) қой егилиги.

3. Егилік паалийитиниң түрлири қандақ әһвалларға бағлиқ таллиниду?

- A) ахча хиражитигे;
- Ә) тәбиий әһвалларға;
- Б) хадимларниң хәнишиға.

4. Сұпәтлик товар түри билән хизмет көрситишни (мулазимәт) пайдилиниш үчүн, чиқымсиз қандақ аз ахча сәрип қишлишқа болиду?

- A) ихтисат қилиш;
- Ә) оптимизация;
- Б) режиләш.

5. Қандаш туққанларни бириктүридиған ижтимаий топ:

- A) синип;
- Ә) қабилә;
- Б) аилә.

6. Оқығучиниң өзини-өзи башқуруши – бу:

- А) башқа муһитта өзини уюштуруш қабилийити билән көрситәләйдиған оқығучи;
- Ә) мұәллимни ишқа қобул қилишқа қарар чиқиридиған башқуруш мәhkимиси;
- Б) мәктәптә оқуш-тәрбийә ишлирини уюштурушта қарилидиған мәсилеләргә оқығучиларниң қатнишиши.

II. Вилайәтниң намини вилайәт мәркизи билән мұвақиғлаштуруңлар.

Вилайәт	Вилайәт мәркәзлири
Ақмола	Өскемен
Алмута	Петропавл
Жамбул	Урал
Ғәрбий Қазақстан	Талдықорған
Шәрқий Қазақстан	Көкчетав
Шималий Қазақстан	Тараз

III. Мону жәнисінде қандай монстардар кездеседі?

IV. Ребусни йешиңлар.

Аталған данлик зираәт Қазақстанниң қайси тәвәсиңдә өсіду?

V. Йешимины төпнүлар.

Аилидә мәктәп йешидики икки бала бар. Ата-аниси ишләйду. Уларниң айлиқ тапавити – 220 мин тәңгә. Коммуналлик төләмгә 25 мин тәңгә хәшләйdu. Тамакqa 90 мин тәңгә бөлиду, йолғa 15 мин тәңгә сәrip қилиниду. Аилиниң қалған еһтияжығa нәччә пул кетиду?

VI. Силәрниң тәкливиңлар.

Аилә бюджетини ихтисат қилиш үчүн қандақ пикир берисиләр?

VII. «Рәһбәр (лидер) қандақ болуши керәк?» дегән мавзуда эссе йезинллар.

VIII. «Тәтүр кроссворд».

Тәйяр кроссвордқа соалларни түзүңлар.

III. МӘДӘНИЙ МИРАС

БУ БӨЛӘКТИН:

- қазақ хәлқиниң келип чиқиши тоғрилиқ билисиләр;
- XX – XXI əsирләрдик Қазақстанниң илим-пән вә ихтисаттиki мувәппәқийәтлири билән тонушисиләр;
- алим Қаныш Сәтбаевниң елимизни риважландурушқа қошқан төһписи һәкүмдә билидиған болисиләр;
- тарихий мирасға һларниң немә үчүн керәк екәнлигини ениқлайсиләр.

9- дәрис

Қазақ хәлқиниң келип чиқиши

СИЛӘР

– қазақ хәлқиниң келип чиқишини ядинчларға чүшири- силәр

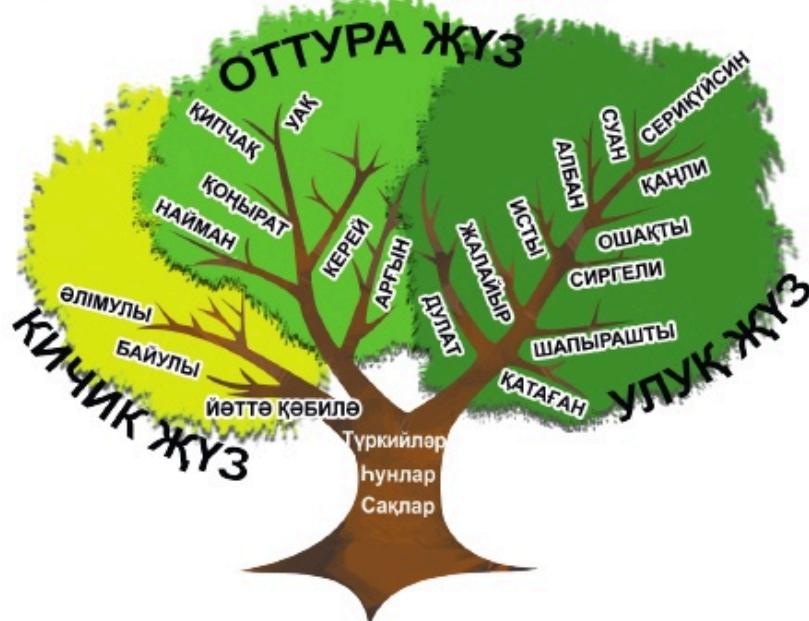
СИЛӘР

– қазақ хәлқиниң келип чиқишини тәрипләшни үгинисиләр;
– сақлар, һұнлар, түркійләр билән қазақлар арисидики бағлинишни муһакимә қилисиләр.

Тирәк сөз: әждат.

Қазақ хәлқиниң әждади кимләр болғанлиғини ядинчларға чүшириңдар. Уларنىң тарихи тоғрилиқ немә билисиләр?

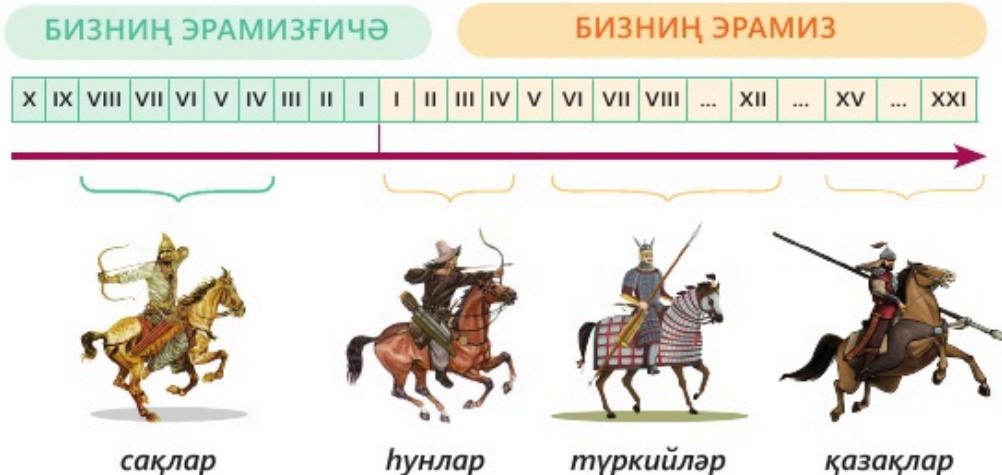
Биз қазақ хәлқиниң қедимиң келип чиқиши билән тонушимиз. Тарих өтмүшни тәтқиқ қилиду. Өткән заманлардикі тарихий вақиәләрни чаташтурмай оқуп, тонушуш үчүн, бизгә **вақит тизмиси** (37-бәттики) билән **Қазақ ханлиғиниң тарихий** хәритиси ярдәмлишиду.

Вақит тизмиси билән қандақ ишләймиз?

Дунияниң көплигән әллири жил санашни Иса пәйғәмбәр туғулған вақиттин башлайды. Христианларниң пикричә, христиан дининиң асасини салғучи Иса Мәсиқ дунияға кәлгән жил дәсләпки күн һесаплиниду. Шуниндін кейин йүз бәр-гән вақиәләр «бизниң дәвримизгә (әрамизға)» ятиду. Эшу вақитқичә болған вақиәләрни «бизниң әрамизғичә» дәп атаймиз. Бизниң әрамизғичә болған әсирләр билән жиллар саниғи азийивәрди. Мәсилән, VII әсирдин кейин VI әсир, андин V әсир вә б.

Тарихта әсирләр рим рәқәмлири билән, жиллар әрәп рәқәмлири билән йезилиду.

Вақит тизмиси

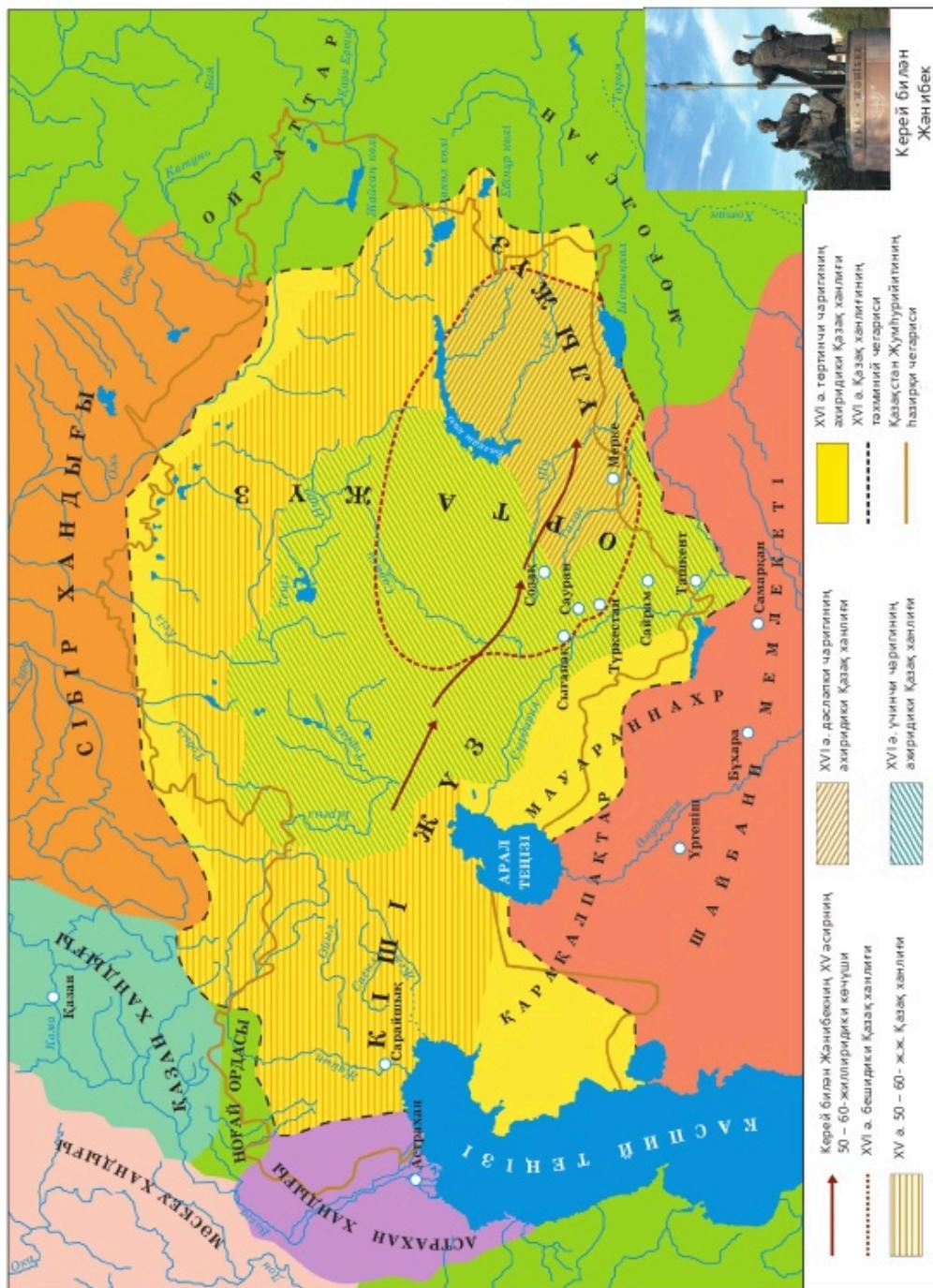
Вақит тизмиси билән ишләймиз

Вақит тизмиси бойичә қайси хәлиқниң башқылардин бурун яшиғанлиғини ениқлаңлар. Сақлар, һунлар, түркійләр қайси әсирләрдә өмүр сүрди?

Тарихта қандақ вақиәләр болғанлиғини биз асасән тарихий хәритиләрдин билимиз. «Қазақ ханлығиниң хәритиси» (қошумчә 38-бәт) бизгә қандақ мәлumatларни берәләйдү?

XV–XVII ə. Қазақ ханлигинин ҳәритиси

Сақлар, һүнлар вә түркійләр – қазақ хәлқиниң әждади.

Қазақ хәлқиниң ата-бовилири атниң қулиғида ойниған чөвәндаз вә қәйсәр жәңчиләрдин болған. Улар көчмән чарвичилиқ билән шуғуллинип, жил пәсиллиригә бола отлақларни алмаштуруп турған. Хәлиқниң бир қисми де-ханчилиқ биләнму шуғулланған. Шундақ қилип, Сирдәрия билән Йәттису әтрапида шәһәрләр пәйда болған. Шәһәрләрдә һүнәрвәnlәр билән содигәрләр яшиған.

Һүнәрвәnlәр һәрхил зенәтлик буюмларни ясиған. Бу – атидин балиға мирас болуп, давамлишип келиватқан кәсип.

Селиштуроп, хуласиләңлар

Хәлиқләрниң маддий мәдәнийитидики охшашлиқ уларниң кәспидила әмәс, сәнъет әсәрлиридику байқилиду.

Сүрәтләрдә һүн зәргәрлириниң полихромлуқ стильда ясиған буюмлири билән қазақ хәлқиниң зәргәрлик буюмлири тәсвиirlәнгән. Бу зенәтлик буюмларниң охшашлиғи қандақ бәлгүләр арқылы байқилиду?

Һүнларниң
зәргәрлик
буюмлири

асма безәк

үзүк

Қазақ хәлқиниң
зәргәрлик
буюмлири

медальон

үзүк

Қазақ хәлқиниң әждадиниң киймидики пәриқләргө қараңлар. Уларниң әнъәнивий кийми һаят тәрзигә бағлиқ тәсвиrlənгənлигini көрүшкө болиду.

сақлар

һұнлар

тұркійләр

қазақлар

Тикинчиләр кийимләрни атқа минишкә әплик, қишиниң соғида иссиқ вә язда салқын һәм йеник қилип тиккән. Кийимләргө селинған нәқишлир милләт әнъәнисини айдиңлаштуридиған оймилар билән безәлгән.

Сақларниң, һұнларниң, тұркійләрниң егилиги билән мәдәнийитини селиштуруңдар. Хуласиләнлар.

	Кәспи	Турушлуқ жайи	Яшиған вақти
Сақлар			
Һұнлар			
Тұркійләр			
Қазақлар			

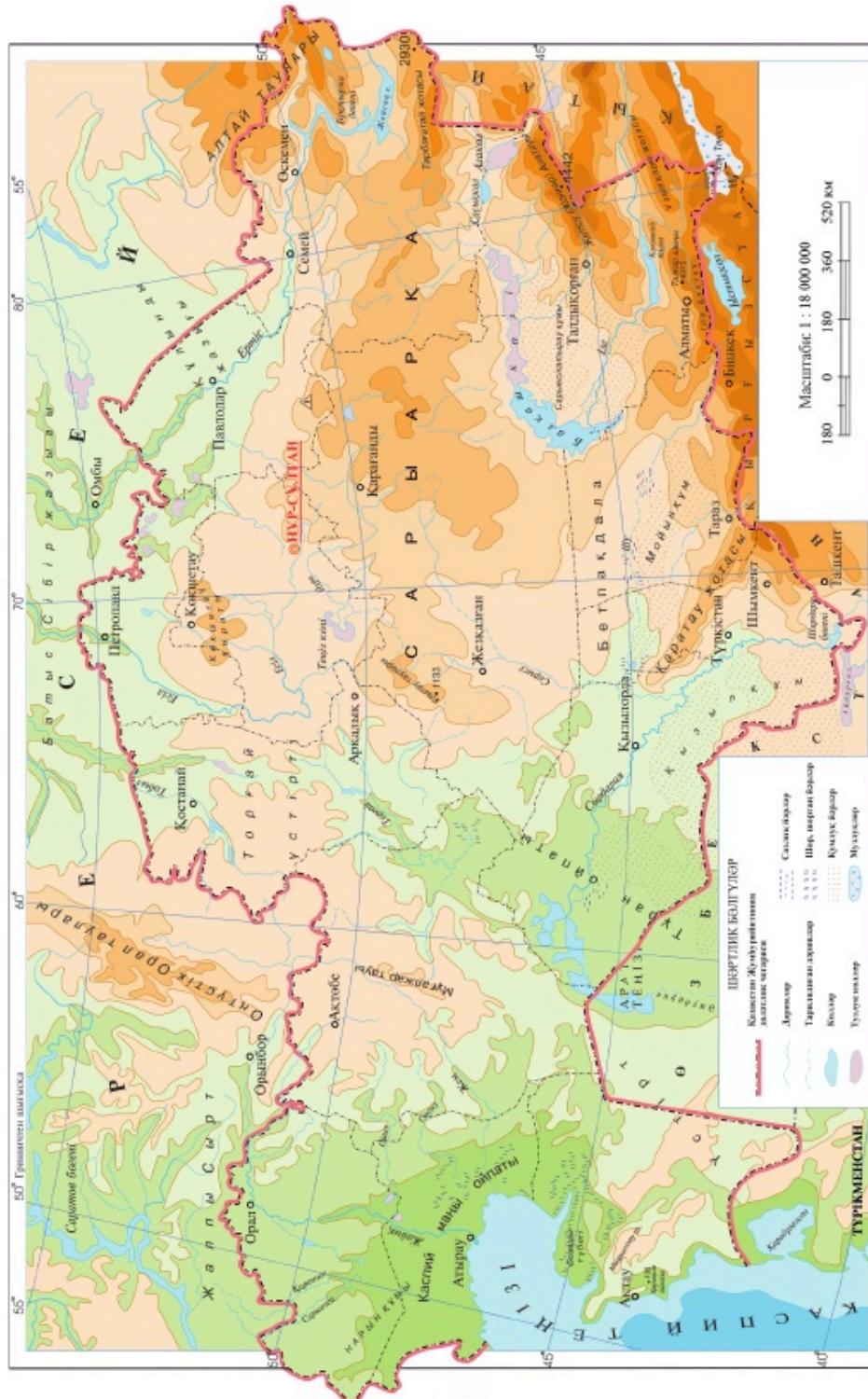

Сақларниң, һұнларниң, тұркійләр билән қазақларниң арисидики бағлинишни сүрәт яки схема көрүнүшидә тәсвиrlənгənлəр.

Қедимдин Қазақстан йерини шәриқтін ғәрипкә қарап көплигән қәбилиләр бесип өткән. Немишкә улар бу йолларни таллиған? «Қазақстанниң физикилық ҳәритисини» (41-бәттіккі) қоллинип, ейтеп беріңдер.

Қазақстаниң физикилиқ әхреттиси

10-

дәрис

Қазастанниң ихтисадий мувәппәқийәтлири

СИЛӘР

– Қазақстанниң XX–XXI əsирләрдик ихтисадий мувәппәқийәтлири тоғрилиқ билидиған болисиләр.

СИЛӘР

– елиминиң санаәтләшкән шәһәрлирини хәритидин төпишни үгинисиләр.

Тирәк сөзләр: тиң, йәр, экспорт.

Силәр биләмсиләр?

Бизниң жүмһурийитимиз XX əsирдә Кеңәш Социалистик Жүмһурийәтләр Иттипақи (КСЖИ – СССР) дәп атилидиған чоң мәмлекәтниң тәркивидә болди. СССР тәркивиде 15 жүмһурийәт: Россия, Қазақстан, Белорусь, Украина, Өзбәқстан вә б. әлләр болди.

Вақыт тизмисиға қарап, Кеңәш Иттипақи нәччә жил өмүр сүргәнлигини ениқлап көрүнләр. 1991-жили Қазақстанда қандақ зор тарихий вақиә болғанлиғини яднұларға چүшириңдар.

СССР

Мустәқил
Қазақстан

1901

1922

1991

2019

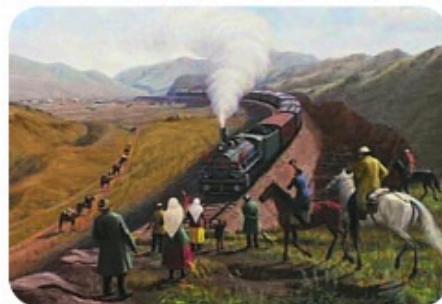
ХХ əсирдә елимиздә заводлар, фабриклар, төмүр йоллар селинди. Канлар билән кан орунлири ечилди.

Хәлиқ шири Жамбул Жабаев шеирий мисралирида мәмлекәт ихтисади қандақ тәсвирләнгән? Шеир қурлирида аталған нишанларни «Қазақстаннин қезилма байлиқлири» хәритисидин (14-бәт) төпип, көрситиңлар.

Син киргүзди даламға,
Чәксиз пахта, көп етиз.
Алтун, күмүч, қоғушун,
Нефть, көмүр, цинк вә мис
Жилдин-жилға көпийип,
Кәңәйтмәктә көләмин.

Муһтажи йоқ елимниң,
Өйидин тапар керигин.
Қарағанда, Қарсақпай,
Омбы билән Балқаштәк
Канниң нәччә-нәччисин,
Йәнә төпип берәй мән.

Жамбул Жабаев

Ә. Қастеев. «Тұрксіб»

«Түркістан–Сибирь» төмүр йоли (Тұрксіб) селинди. У Оттура Азия билән Қазақстанни Сибирь билән туташтурди.

1954-жили елимиздә илгири-кейин тирна селинмиған тиң йәрләр өзләштүрүлүшкә башлиди. Бүгүнки күндә әшу йәрләрдә башақлиқ буғдай зираити өстүрүлиду. Мұндақ буғдайдын нан мәһсулатлири пиширилиду.

тиңдикі ашилқ жиғиши

ХХ əсирдә елимиздә ихтисадида йүз бәрген вақиәләр тоғрилиқ чоңлардин сорап, биливелілар. Әхбарат мәнбәлиридин қошумчә мәлumatларни елип, ениқлаңлар. Униңға ихчам һекайә түзүңлар.

Елимиз мұстәқиллік алған жылларда машиналар билән қурулуш материаллирини ишләпчиқиридиған заводлар ечилишқа башлады. Қазақстанда чиқидиған вагонлар, электровозлар, жүк вәйнек автомобилльар, автобуслар жылдин-жылға ашмақта.

«Тулпар-Тальго» чапсан поези

Нур-Султан шәһиридә йолувчилар тошудың «Тулпар-Тальго» чапсан поезниң вагонлирини ясайдыған завод селинди. Назир бу завод жилиға йүз өллик вагон чиқириду. Келәчектә вагонларни хошна мәммилекетләргә экспорт қилиш режиләнмәктә.

«Азия Авто» автомобиль қураштурууш заводи

Қазақстан зиминида автомобиль қураштуридиған дәсләпки әң жирик мәһкимә – «Азия Авто» заводи Өскемен шәһиридә ечиldи. Завод жилиға 10 миндін ошук автомобиль қураштуриду.

Қошумчә әхбарат мәнбәлирini пайдилинип, Қазақстанда ишләпчиқирилидиған мәһсулатлар түрлирини ениқлаңылар. Уларни ишләпчиқиридиған карханилар елиминиң қайсы шәһиридә орунлашқан?

Елимиздә ишләпчиқирилидиған қәндәләт, макарон, сұт вә гөш мәһсулатлири Қазақстандила әмәс, чәт әлләрдиму даңлиқ.

қазақстанлық қәндәләт, сұт, макарон мәһсулатлири

Қазақстандикі «Рахат» қандәләт фабрикиси – 60 жылдин ошук тарихи бар карханиларниң бири. Фабрика калорияси төвән вә тәбиий хамәшия билән пәкәт қәнт алмаштурғучи бар шоколад, кәмпүт, печенье вә вафлиниң бирнәччә тури- ни чиқириду. «Рахат» қандәләт мәһсулатлири Россия, Герма-ния, Монголия, Өзбекстан, Тажикстан, Хитай мәмликәтлиригә чиқирилиди. «Рахат» фабрикиси 2018-жили Москвада өткән хәлиқара көргәзмігө қатнашти. Көргәзмігө қоюлған мәһсу-латлар алтун медальлар вә дипломлар билән мурапатланди.

Өзәңлар яшаватқан тәвәдә қандақ ишләпчиқириш кархани- лири бар? Уларниң мәһсулатлири елемизгә тонушму?

Әгер силәр тиҗарәтчи болсаңлар, ишләпчиқиришниң қан- дақ мәһсулат түрлирини чиқириш билән шүғулланған болат- тиңлар?

11 - дәрис

Қазақстанда илим-пән тәрәкқияти. Алим Қаныш Сәтбаев

СИЛӘР

– Қазақстанниң илим-пәндик мувәппәқийәтлири тоғрилиқ билидиған болисиләр.

СИЛӘР

– елемиздикі атақлық алимларниң әмгәклирини тәһлил қилишни үгинисиләр.

Тирәк сөзләр: илим-пән, алим, ишләпчиқириш.

Қандақ ойлайсиләр, мәмлекәт һаятида илим-пәнниң роли қандақ?

**Алмұтидикі ҚЖ Ұлуси
Пәннәр академиясы**

Қазақстанда 1946-жили Пәннәр академияси ечилди. Униң дәсләпкі президенти болуп, алим Қаныш Сәтбаев сайланды. Илим-пәндик мувәппәқийәтләр ишләпчиқиришқа җарий қилинди. Биология, медицина, тарих, археология, тил, әдәбият, сәнъет вә ихтисадий саһаларда илмий тәтқиқатлар елип берилди.

XXI әсирдин башлап, елемиздә илим-пәнгә чоң әһмийәт берилмәктә. Онлиған илмий институт ишләватиду. Елиминиз егилигини тәрәкқий қылдурууш үчүн, техника үлгилири тәйярланмақта. Буғдай, гүрүч, арпа қатарлық пайдилик, данлиқ зираәтләрниң йеңи сортлири кәшип қилинмақта.

Ат, қой вә башқа өй һайванлириңиң йеңи нәсли чиқырылмаңта. Уларниң қатарида қазақстанлық меринос қойи бар. Мошундақ нәсиллик һәрбир қойдин 15 кг-дәк сүпәтлик жуң қирқилиду. Есил нәсиллик Мұғалжар атлириниң қимизини ишләпчиқиридиған заводлар ечилди.

қазақстанлық меринос қойи

есил нәсиллик Мұғалжар атлири

Елимизниң тәбиәт байлиғини тәтқиқ қилишқа зор әмгәк сиңәргән алым – Қаныш Сәтбаев (1899 – 1964).

Қ. Сәтбаев – Мәркизий Қазақстандикі Жезқазған мис каниниң запасини ачқан геолог-алым. Жезқазғандықи кан-металлургия комбинати билән Қарағанда вә Балқаштиki металлургия заводлари мөшү алымниң әмгиги нәтижисидә селинған.

Қаныш Сәтбаевни «арқа сәп генерали» дәп атиған. Иккінчи жаһан уруши жиллирида танк савути – бронясини – қуюшқа лазим марганец тапчиллиғи пәйда болди. Шу чаңда Сәтбаевниң рәһбәрлигидә қисқа вақитта Жезді марганец канида чарлаш жүргүзүлүп, ишқа қошулди.

Академик
Қаныш Сәтбаев

*Қ. И. Сәтбаев намидикі
Қазақ миллий техникилық
тәтқиқат университеті*

Алим Қаныш Сәтбаев тәжірибелі ғылыми-зерттеуші жағдайда 1999-жылдан бері Қазақстандың мемлекеттік мәдениет мұнайсуларының мемориалы болып саналады.

Елимиздә Қаныш Сәтбаев намидикі әмгиги жуқури баһаланды. Қазақстандикі әң жирик алий техникилық тәтқиқат университеті, Күн системисидиқи Марс билән Юпитер сәйярилиринің орбитилири арилиғидиқи ихчам сәйяригә «Сәтбаев» нами берилді. Қаратавдикі ваннадий кан орнидин тепилған «Сәтбаевит» минерали алимниң исми билән атилиду. Алимниң 100 жиллик тәвәлуддиң бағыттары ЮНЕСКО 1999-жылни «Қаныш Сәтбаев» жили дәп елан қылды.

Кластер түзүнлар

«Алим Қаныш Сәтбаев» кластерини түзүнлар.

Силәр яшайдыған вилайеттә (шәһәрдә, йезіда) Қаныш Сәтбаевнің исми билән атилидиған қандақ нишанлар бар?

Силәр биләмсиләр?

Қаныш Сәтбаевнің өз хәлқи билән туғулған йериге болған муһаббите алаһидә еди. Униң Улуқбританияның мәшһүр Премьер-министрі Уинстон Черчилль билән учрашқандықи сөһбитеті һазирму әл ағзидә сақланған. Атақлиқ қазақ алимини тонуштурған чаңда, Черчилль:

- Қазақларниң һәммиси сиз охшаш егизмү? – дәп сорапту. Шунда Қаныш Сәтбаев бесиқ авазда:
  - Хәлқим мениңдинму егиз, – дегән екен.
Алимниң мошу сөзини қандақ чүшинисиләр?

Қошумчә әхбаратларни пайдилиніп, өз вилайитиңдардикі алимларнің исим-фамилиясини ениқлаңлады. Уларнің илім-пәннің қайси саһалирида әмгәк қылғанлиғини биливельдер.

12-

дәрис

Тарихий мирасгаһлар немә үчүн һақәт?

СИЛӘР

– тарихий мирасгаһлар-нинә немә үчүн һақәт екәнлегини билисиләр.

СИЛӘР

– мирасгаһ ечишқа өз лайиһинىңларни түзүңләр.

Тирәк сөздәр: мирасгаһ, экспонат, экспозиция, этнография.

Мирасгаһқа берип көрдүңларму? Адәмләр мирасгаһқа немишкә бариду? «Мирасгаһ», «экспонат» сөзлиринин мәнасини луғаттинган биливелиңлар.

«Өз елиниң тарихини билмәйдиган хәлиқниң келәчиги болмайды» дейилиди хәлиқ даналиғыда. Мирасгаһта өткән заманниң мәдәний миаслири сақлиниду.

Тарихий, тәбиий, әдәбий, өлкәшунаслиқ мирасгаһлири бар.

Рәсимләрдики мирасгаһларға қандақ экспонантлар қойилидиганлыгини ейтип беринлар.

Ықлас намидики Қазақ хәлиқ музықиلىқ әсваплар мирасгаһи
(Алмұта шәһири)

түнжә Президент
мирасгаһи
(Нур-Султан шәһири)

Абай мирасгахи (Шемәй шәһири)

Алмұта қоруғиниң тәбиғат мирасгахи

Әлия Молдағулованиң мемориаллық мирасгахи (Ақтөбә шәһири)

Оюнчуклар мирасгахи (Қостанай шәһири)

Өз өлкәнларниң өтмүши билән бүгүни һәққидә көп билгүнлар келәмдү? Ундақта, тарихий-өлкәшунаслиқ мирасгахқа барайли. Бундақ мирасгахлар һәр шәһәрдә вә наһийә мәркәзлиридә бар.

Мону схемиға қарап, өлкәшунаслиқ мирасгахидин немини билишкә болидиғанлиғини көрәләйсиләр.

Мирасгаһта силәр өлкәнларниң тарихий, тәбиий вә мәдәний тәрәққияти билән тонушисиләр. Мирасгаһни зиярәт қылғучилар үчүн қоюлған һәрхил экспонатларни көрисиләр.

Улар ташчапқу, яниң оқи билән нәйзиниң учлири охшаш қедимий заманлардин қалған археологиялык қезилмилар болуши мүмкін. Уларниң арисидин сәнъет вә һұнәрвәнчилик әсәрлириму учришиду. Язма һөжкәтләр билән шалаң учришидиған китаплар мөшү тәвәдә болған вақиәләр һәққидә бајнайду. Силәр атақлиқ әмгәк илғарлириниң һаятиға мунаси-вәтлик мәлumatлар билән тонушисиләр.

Іәрбири буюм өткән өмүрдин сир чекиду. Мирасгаһтыки экспонатларни наһайити диққәт билән қараш керек. Шу чағда силәргә қедимий заманларниң сирлири билән тарихиниң тепишмақлири ечилиду.

Мирасгаһ экспонатлири:

- мончақлар;
- бронзидин ясалған әйнәк.

қедимий қорғанлардин төпилған мончақлар билән
бронзидин ясалған әйнәк

Мошу буюмларни тәтқиқ қилип, имканқәдәр мол әхбарат елиш үчүн, 3–4 соал ойлаштуруңлар.

Мирасғақ барғанда, өзәңларни қандақ тутушуңлар керек? Мирасғақтыки тәртип-интизам қаидисини түзүңлар.

Һәрқандақ мирасғақ буюмларниң ихчам жиғиндисидин башлиниду. Өйдә, мәктәптә, йезида, шәһәрдә мирасғақ ечишқа болиду. Авал мәктәптә мирасғақ ечиш үчүн лайиһә түзәйли.

Топ билән ишләп, өз мирасғақындарға қандақ экспонатларни қойидиғанлығындарни ениқлаңлар. Униңға қандақ буюмларни орунлаштурған болаттыңлар?

Сәйлигә чиқайли

Өзәңлар туруватқан йәрдикі мирасғаққа берип, төвәндикі режә бойичә hekайә һезин්лар:

- мирасғақ қандақ атилиуду?
- қандақ экспонатларни көрдүңлар?
- мирасғақни ким тонуштуруди?
- мирасғақтын көргән, билгәнлириңларни кимгә сөзләп берисиләр?

Қошумчә өхбаратқа асаслинип, Қазақстандикі өзәңларни қызықтуридиған тәсвирий сәнъет, адәбий, техникилиқ мирасғақтарни зиярәт қилиңлар.

Силәр биләмсиләр?

Қазақстанда дәсләпкі қетим Қизилорда вилайитиниң Шиели наһийисидә Ибырай Жақаев намидики гүрүч өстүрүш тарихий мирасғақи ечилди. Мирасғақ Социалистик Әмгәк Қәһримани Ибырай Жақаевниң әмгәк йолидики экспонатлар қоюлди. Жақаев 1949-жили һәр гектардин 172 центнердин гүрүч елип, дуниявий рекорд орнатқан.

IV. КӘСИПЛӘР АЛИМИ

БУ БӨЛӘКТИН:

- кәспий мәйрәмләрниң тарихи билән тонушисиләр;
- XX – XXI əсирләрдикى Қазақстанниң мәдәний мувәп-пәкүйәтлирини билидиған болисиләр;
- Әмире Қашаубаев, Күләш Байсейитованиң елимиз мәдә-нийитигә қошқан төһписи һәкүмдә билидиған болисиләр;
- спорт билән шуғуллиништа еһтиятлиқ чарилирини үгини- силәр.

13-

дәрис

Қандақ кәспий мәйрәмләр бар?

СИЛӘР

– кәспий мәйрәмләр тоғрилиқ билидиган болисиләр.

СИЛӘР

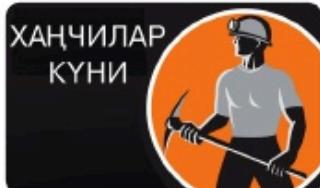
– кәспий мәйрәмләр әһмийитини баһалашни үгинисиләр.

Тирәк сөзләр: кәсип, кәспий мәйрәм.

Аиләнеларда қандақ мәйрәмләр нишанлиниду?

Сүрәтләргә қараңлар. Уларға ортақ немә бар екәнлегини ейтеп беринෑлар.

Мәйли мүәллим, ихтисатчи, ашпәз, дохтур яки қурулушчи болсун, һәрқандақ кәсипниң өзигә хас әһмийити зор. Һәр кәсип егиси хәлиқ билән ишләйдү. Кәсипниң аброй-инавәтлик болуши адәмниң қандақ ишләйдиғанлығына бағылый. Әгәр у ижадий яндишип әмгәк қылса, сөйүмлүк ишиға пүткүл күч-құвитини сәрип қылса, жәмиәйттә һөрмәткә бөлиниду.

Елимиздә һәрхил кәспий мәйрәмләр нишанлиниду. Улар елимиз тарихидин сир чекиду. Мәсилән, қурулушчилар күни, геологлар күни, мүәллимләр күни, медицина хадимлириниң күни охшаш бәзи кәспий мәйрәмләр Кеңәш Иттипақи дәвридә пәйда болған. Бирмунчә мәйрәмләр елимиз мустәқилдик алғандын кейин бәлгүләнгән.

Елимиздықи кәспий мәйрәмләр рәсмий рәвиштә дәм елиш күнлири болуп һесапланмайду.

Ойлинип, кәспий мәйрәмләрниң немишкә лазим екәнлигини ениқлап көрүңлар. Оюнларни дәптириңларға йе-зинлар.

Оқуп, селиштуруңлар!

Устазлар күниниң атилип өтүш тарихини оқуңлар. Айләңлардикىң чоң әвлат вәкиллири өз вақтида устазлирини қандаң һөрмәтлигән? Һазир силәр мұәллиміңларни қандаң һөрмәтләйсиләр? Немишкә устаз әмгиги чоң һөрмәткә егә?

Муәллимләр күниниң тарихидин

СССР календарида мұәллимләрниң кәспий мәйрими 1965-жили пәйда болған. Октябрь ейниң биринчи йәкшәнбеси мәйрәм күни сүпитетидә бәлгүләнгән. Мәйрәм һарписида кеңәш оқуғучилири қоллириға гүлдәстиләрни тутуп, дәрискә баратти. Синипларни хилму-хил шарлар вә там гезитлири билән безәтти. Оқуғучилар устазлириға беғишилап, тәбрек хәтләрни язатти, нахша ейтип, шеир оқатти вә концертлик программиларни көрситәтти. Бүгүнки оқуғучиларму кеңәш дәвридики изгү әнъәниләрни давамлаштурмақта. Өзлириниң ата-аниси охшаш, уларму мәйрәм күни шеир оқуп, гүлдәстиләрни елип келиуди.

1. Соалнамә жүргүзүңлар:

Ата-анаңлар қандаң қәспий мәйрәмләрни атап өтиду?
Улар қәйәрдә ишләйдү?

Улар өзлириниң ишини яхши көрәмдү?

Қандаң қәсип алайындә қизиқарлық?

2. Елимиздә нишанлинидіған кәспий мәйрәмләрниң календарини түзүңлар.

Дөләтлик вә кәспий мәйрәмләрни селиштуруңлар.
Охшашлиғи билән пәрқини тепиңлар.

Рәсимләргә қараңлар. Қандақ кәсип егилири тоғрилиқ ейтилғинини молжалаңлар. Улар кәспий мәйрими-ни қайси айда атап өтиду?

Кәспий мәйрәмләрниң биригә тәбрик открытияның иезинүлар. Синипта шундақ тәбрикнамиларниң көрүгүни өткүзүңлар.

Силәр төмүрйолчи, учкуч, монтер, фотограф қатарлық мутәхәссисләрниң хәлиққә қандақ хизмет көрситидиған-лиғини биләмсиләр?

Бу кәсипләрниң қандақ техникилық мувәппәкүйәтләргә бағылый пәйда болғанлиғини ейтеп беріңлар. У кәсипләр бүгүн барму?

Силәр биләмсиләр?

Роботтехника – келәчәкниң кәспи

Техника, технология йеңиланғансири, наյтта чоң өз-гиришләр йүз бәрмәктә. Һазир көплигән мутәхәссисләрниң ишини робот атқуридиған заводларму бар. Силәр әнди роботлар қураштурушни факультатив дәрислиридә үгинисиләр. Уни билиш үчүн, «Әхбаратлиқ технология», «Математика» пәнлиридин билиминдер чоңкур болуши керек.

14. дәрис

ХХ – ХХІ әсирләрдә Қазақстан мәдәнийтиниң тәрәкқияти

СИЛӘР

– Қазақстаниң мәдәни мувәппәқийәтлири тоғрилиқ билидиған болисиләр.

СИЛӘР

– көрнәклик мәдәнийәт әрбаплириниң елиминиз тәрәкқиятиға қошқан төһписи билән тонушисиләр.

Тирәк сөзләр: опера, балет, май бояқ (живопись).

Мәдәнийәт дегинимиз бу адәм балисиниң маддий вә мәнивий байлық қелиплаштуруш йолидики паалийитидин вүжүтқа келидиған қәдрийәт.

Схемиға қараңдар. Маддий вә мәнивий мәдәнийәтниң адәм һаятида қандақ роль атқуридиғанлығыни биливениңлар.

Мәдәнийәт

Маддий мәдәнийәт:

өй-имарәт, кийим-кечәк, әмгәк қураллири, зенәтлик буюмлар, машинилар вә б.

Мәнивий мәдәнийәт:

әдәбият, сәнъәт (музыка, май бояқ, һәйкәлтарашлиқ, мемарчилик, театр, кино).

Изаһлиқ луғаттын «балет» вә «опера» сөзлириниң мәнасиға қараңдар. Бу сөзләрниң бир-биридин қандақ пәрқи бар?

ХХ әсирниң бешида Қазақстанда опера вә балет сәнъитиниң асаси селинди.

Атақлиқ балетмейстер **Болат Аюханов** Академиялық уссул театрини ечип, балет сәнъитини жай-жайларға тәшвиқ қилақта.

Әбілхан Қастеев – (1904–1973) атақлиқ қазақ рәссами, қазақ тәсвирий сәнъитиниң асасини салғуучиларниң бири. Өткөн әсирниң 30-жыллырынинде оттурисида Қастеев ижадийити өзиниң риважлиниш choққисиға йәтти. Униң «Түрксіб» (43-бәттә), «Яш Абай» охашаш дәсләпки рәсимлири вә миллий урп-адәткә беғишланған башқиму көплигөн әсәрлири дунияға келди. Әбілхан Қастеев 1937-жили СССР Рәссамлар иттипақиға қобул қилинди.

Рәссам қазақ елиниң тарихини, туғулған йәр билән өскән диярини, хәлқиниң унтулуп кәткән әнъәнилирини бәдийй тәсвирилгенді.

Қазақ зимины туғма талантларға бай. Әмире Қашаубаев (1888 – 1934) – сәнъәтники милләт пәхри, нахшичи, бәк истедатлиқ актер. Яш чеғидила нахша сәнъити билән даңқ чиқарди. Униң әжайиپ авази, ижра қилиш маһарити дунияни һәйран қалдурған. Әмире – қазақ нахшилирини чәт әлдә орунлиған түнჯә қазақ нахшичиси. 1925-жили Парижда өткөн Хәлиқара этнографиялық көргөзмидә қазақ хәлқиниң «Жаяу Муса», «Балқаш», «Яғач пут» вә б. нахшиларни орунлап, мукапат-лиқ II орунни егиләп, күмүч медаль билән тәғдирләнді. Германияниң Майндикі Франкфурт шәһиридә өткөн хәлиқара концертқа қатнишип, қазақ хәлиқ нахшилирини дунияға тонутти.

Әмире Қашаубаев

Әмире пәкәт нахшичилә әмәс, бәк талантлық актер. Қызылордида дәсләпки ечилған Қазақ драма театрида «Еңлик-Кебек» трагедиясидә Жапалниң, «Айман-Шолпан» музыкилиқ комедиясидә Жарасниң ролини ойниди. Әмире 1933-жилғичә театрда нахшичи-актер болуп ишлігән.

Құләш Байсейитова(1912–1957) – даңылқ қазақ нахшичиси.

1933-жили у «Айман – Шолпан» музыкилиқ комедиясидә Айманниң ролини яратқан. Шундақ қилип, Құләшниң исми пүткүл ели мизгә тонулған еди. Униң әжайып сәнъитигә қайил болған хәлиқ К. Байсейитовани «қазақ хәлқиниң булбули» дәп атиған.

Композитор Евгений Брусловскийниң «Қызы Жибек» опериси дәсләпки қетим қоюлғанда, Құләш Жибекниң ариясини орунлиди. 1936-жили Москвада қазақ сәнъитиниң онкүнлүги болғанда, Байсейитованиң ижрачилқ маһарити жуқури баһаланди.

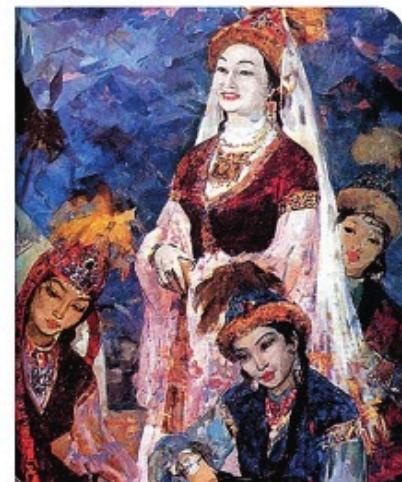
Шундақ қилип, 24 яштиki Құләш СССР хәлиқ артисти на-миға егә болди.

Силәр булбулниң авазини аңлығанму? Немишкә Құләшини булбул дәп атиған?

...Құләшниң күмүчтәк жараңлыған таза авази сайриған қушниң үнігила охшайды. Шуңа Құләш Байсейитова һәклиқ рәвиштә «қазақ хәлқиниң булбули» деген намға лайиқ. У пәкәт қазақ хәлқиниңла әмәс, пүткүл кеңәш сәнъитиниң пәхридур.

Валерия Барсова,
СССР хәлиқ артисти

Г. Исмайилова
Құләш Байсейитова
«Қызы Жибек» ролида

Нахшичи дүніяның көплигөн мәмлекәтleriдә өз сәнъити-ни намайиш қилди.

Улуқ нахшичиниң һөрмитигө Нур-Султан вә Алмута шәһәр-лириниң кочилириға, шундақла Алмута музыка мәктебигә униң нами берилди.

Һазирқи мәдәнийәт саһасида сәнъити билән атақ чиқар-ған нахшичиларни атап берәләмсиләр? Синипта «Атақлиқ нахшичилар» мусабиқисини уюштуруңлар.

Силәр тиңшиғучи !

ХХ әсирдә елимиздә силәрниң ата-бовилириңларнила әмәс, көплигөн мәмлекәтләрниң тамашибинини өз сәнъити арқылы һәйран қалдурған нахшичилар болған. Роза Бағланова, Ермек Серкебаев, Әлибек Динишев, Бибигүл Толегенова қатарлық сәнъәткарлар – қазақ хәлқинин пәхри.

Қошумчә әхбаратни пайдилинип, сәнъәт маһиририңин орунлишидики ихчам концертни тиңшаңлар. Нахшичиларниң нахшилирини тиңшиғанда, қандақ һис-туйғуға бөлинип, қандақ тәсиратларға берилдинүлар?

«Шәһириимизниң (йезимизниң) мәдәний орунлири» на-лиқ мавзуға рекламилиқ плакат түзүңлар.

15-

дәрис

Спортта жараптеслинишниң алдини елиш чарилири

СИЛӘР

– спортта жараптеслиниш сәвәплирини билидиған болисиләр.

СИЛӘР

– спортта жараптеслинишниң алдини елиш чарилирини үгинисиләр.

Тирәк сөзләр: жараптес, жараптеслиниш, алдини елиш.

«Жараптес» дегән сөзни аңлиғанда, көз алдиңларға немә келиду?

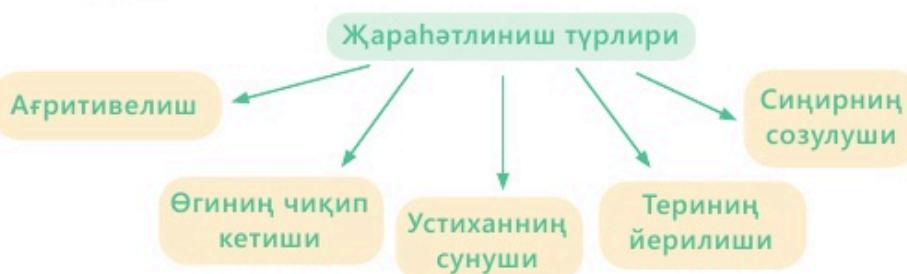
Адәм ишләпчиқиришта, турмушта, улақта яки спорт билән шуғулланғанда, жараптеслиниши мүмкін.

Рәсимләргә қарап, оқығучилар қандақ спорт түри билән шуғуллиниватқанлигини ейтеп берінлар. Спорт билән шуғулланғанда, тән жараптитини елиш мүмкінму? Йәнә қандақ сәвәпләрни билисиләр? Чүшәндүрүллар.

Схемиға қарап, жараһәтлинишниң түрлирини атаңлар.
Схемиға йәнә қандақ жараһәт түрини қошқан болаттыңлар?

«Ағрип, дава издигичә, ағримайдыған йол издә», дегән сөз бекар ейтилмайды. Жараһәтлинишкә бағлиқму шундақ дейишкә болиду. Жараһәтлиништин сақлинин үчүн, немә қилишимиз керәк? Жараһәтлинишниң алдини елиш чарилирини ойлаштурайли.

ЖАРАНӘТЛИНИШНИҢ АЛДИНИ ЕЛИШ ЧАРИЛИРИ:

- дәристә яки мәшиқ қилиш жәриянида интизамға риайә қилиш керәк;
- тәнтәрбийә мүәллиминиң яки мәшиқләндүргүчиниң мәслиһәтлири билән буйруқлирини орунлаш лазим;
- мәхсус спорт киймини кийип, пәқәт спорт мәйданидила мәшиқлиниш керәк;
- дәрис давамида бир-бириниңларни жараһәтләштиш еһтият қилиш лазим;
- спорт қураллирини бехәтәр пайдилиниш қаидисини әстә сақлаш лазим;
- дәрис давамида һәрикәт билән дәм елишни новатму-новат орунлаш һажәт;
- дәрис жәриянида зәрбә елиштин сақ болуш керәк;
- жиқилғанда, қоғдиниш қаидисигә мувалиқ һәрикәтлиниш лазим;
- спорт мәшиқлирини орунлиғанда, бир-бириңларни қоғдашни билиш керәк.

Бу тизимни йәнә қандақ алдини елиш чарилири билән толуктуруушқа болиду?

Биз тәклип қылған мәслиһәтләргә асаслинип, «Спортта жараһәтлинишкә йол йоқ!» мавзусида варақчә тәйярланылар. Ядинларда болсун, варақчә мәтини қисқа вә тәсирлик болуши керәк.

Жараһәтләнгәндә нәмә қилиш керәк? Униң үчүн тәжрибилік дохтурниң мәслихәтлирини оқуңдар. Жұп билән ишләш давамида һәрхил жараһәтләрни алғанда, нәмә қилишқа болиду, нәмә қилишқа болмайдығанлиғини бир-бiriңдарға чүшәндүрүңдар.

Тәжрибилік дохтурниң мәслихәтлири

Жараһәт түрлири	Болиду	Болмайду
Урувелиш	Жараһәт үстигә муз бесиш.	Ағриватқан йәрни икки тәвлүк давамида орап, иссиқ турушқа болмайду.
Сиңирниң созулуши	<ul style="list-style-type: none"> – Сиңир созулған әһвалда, ошук өгисигә ичигә муз селінған полиэтилен қапчуқ қоюш керәк; – созулидиған бинт билән ораш керәк. 	Зәхимләнгән йәрни бир тәвлүк давамида қиздурушқа вә углашқа болмайду.
Устиханниң сунуши	Сунғанда, таяқларни қоюп бағлады.	Чиқип кәткән устиханни түзитишкә болмайду.
Өгининң чиқип кетиши	Өгә чиқип кәткәндә, путни юмшақ дака билән қаттық тартып орайду.	Өгини билгиниңларчә түзитишкә болмайду.
Очук жараһәт елиш	Зәрәсизләндүрүлгөн бинт билән бағлашниң алдида жараһәтләнгән йәргә йод сүркәйду.	Очук жараһәтни қол билән турушқа, ичигә чүшкән сунуқларни тазилашқа, һәрқандақ материал билән бағлашқа болмайду.

Көрсөтмігө төвәндікі мәлumatларни йезин්лар:

– өзәңлар шуғуллинидіған спорт түрі;

– спортта жараһәтлинишниң алдини елиш чарилири.

Көрсөтмини тәйярлаш үчүн, қошумчә ресурсларни (әхбарат мәнбәлирини, спорт китаплирини) пайдилиниңлар.

Жиғддий жараһәтләнгән адәмни дәрру йекин аридики ағриқханиға йәткүзүш керәк.

16-

дәрис

Хилму-хил тапшуруқлар

I. Тест тапшуруқлирини орунлаңлар:

1. Қазақстан Пәнләр академиясиниң биринчи президенти болуп _____ сайланди.
А) К. Жубанов;
Ә) Қ. Сәтбаев;
Б) Е. Бекмаханов.

2. Түғулған өлкә тарихини баянлайдыған _____ мирасшы.
А) геологиялық;
Ә) әдәбий;
Б) тарихий-өлкәшунаслық.

3. Төмүрйолчилар күнини _____ кәсипниң егилири атап өтиду.
А) жүргүзгүчі;
Ә) машинист;
Б) учқуч.

II. Тарихий мәлumatтарни селиштуруңлар.

Бизниң әждаатлиримиз – сақлар, һүнлар вә түркійләр – Қазақстан зиминыда һәрхил тарихий дәвирдә яшиған. Уларниң кийимики охашашлиқтарни қандақ чүшәндүргән болаттыңлар?

III. Нәрсиләр билән чүшәнчиләрни селиштуруңлар.

Жәдвәлниң биринчи тик қатарыға маддий мәдәнияткә мунасивәтлик, иккинчи тик қатарға мәнивий мәдәнияткә мунасивәтлик нәрсиләр билән чүшәнчиләрни орунлаштуруңлар: *сапал қача, ривайәт, тәмүр қилич, таш кәтмән, жиленамилар топлами, компьютер, «Қызы Жибек» опериси, мәқбәрә, хәлиқ әнъәнилири билән урп-адәтлири, «Амангелди» кинофильми, «Қалқаман – Мамыр» балети, хәлиқ уссули, биләйyzүк.*

Тапшуруқни дәптәргә орунлаңлар.

Маддий мәдәнийәт	Мәнивий мәдәнийәт

IV. Хәритә билән иш

«Қазақстанниң қезилма байлиқлар хәритисидин» (14-бәт) көмүр, нефть, төмүр, мис, хром қатарлықларни ишләпчиқиридиған йәрләрдә қәд көтәрген шәһәрләрни төпнәлар. Уларни атаңлар.

V. Мәтингни оқуңлар

Қазақстанда медицина хадимлириниң күни һәр жили июнь ейиниң үчинчі йәкшәнбисидә нишанлиниду. Бу мәйрәм мөшү күни Россиядә, Беларусъта вә Украинаидиму атап өтүлиду.

Медицина хадимлирини тәбрикләш әнъәниси 1980-жилқы «Мәйрәмлик вә сәнәлик күnlәр тоғрилиқ» Пәрманға мувапиқ бәлгүләнгән.

Дохтурлуқ – дуниядик әң қедимий кәсипләрниң бири. Һәрқайсымиз өмримиздә бир қетим болсими давалиниш үчүн, дохтурға қарилимиз. Саламәтлигимиз билән һаятимизни давамлиқ қоғдайдиған дохтурларға миннәтдарлиқ билдүримиз.

Соалларға жаواп беріңлар:

1. Медицина хадимлириниң күни немишкә һәртүрлүк мәмлекәтләрдә бир күндә нишанлиниду?
2. Дохтурлар өзлириниң кәспий мәйримини қачан нишанладыу?

V. ТӘБИӘТ ҺАДИСИЛИРИ

БУ БӨЛӘКТИН:

- климатниң қандақ тәсир қилидиғанлиғини ениқлай-
силәр;
- өзәңлар яшайдыған тәвәдә йүз бериши мүмкін ка-
таклизмлар тоғрилиқ молжалашни үгинисиләр;
- әтрапиңларда қандақ ховуп-хәтәрләр болидиған-
лиғини билисиләр;
- оттин, судин, газдин йүз беридиған ховуп-хәтәрниң
алдини елиш қаидиси билән тонуши силәр;
- өз бехәтәрлигиңларни режиләшни, катаклизмлар
вақтидикі бехәтәрлик қаидисини үгинисиләр.

17- дәрис

Инсанийәт тәрәкқиятиға климат қандақ тәсир қилиду?

СИЛӘР

– климатниң адәм өмригө тәсирини били-
силәр.

СИЛӘР

– климатниң адәм өмригө тәккүзидіған тәсирини тәhlил қилишни үгинисиләр.

Тирәк сөздәр: климат, һава райи.

Климат дегинимиз немә? Хәритигә қарап, йәр йүзидики климатниң қандақ түрлери болидиғанлығын ейтеп беріңілар. Қазақстан қандақ климатлық бәлбаққа орунлашқан?

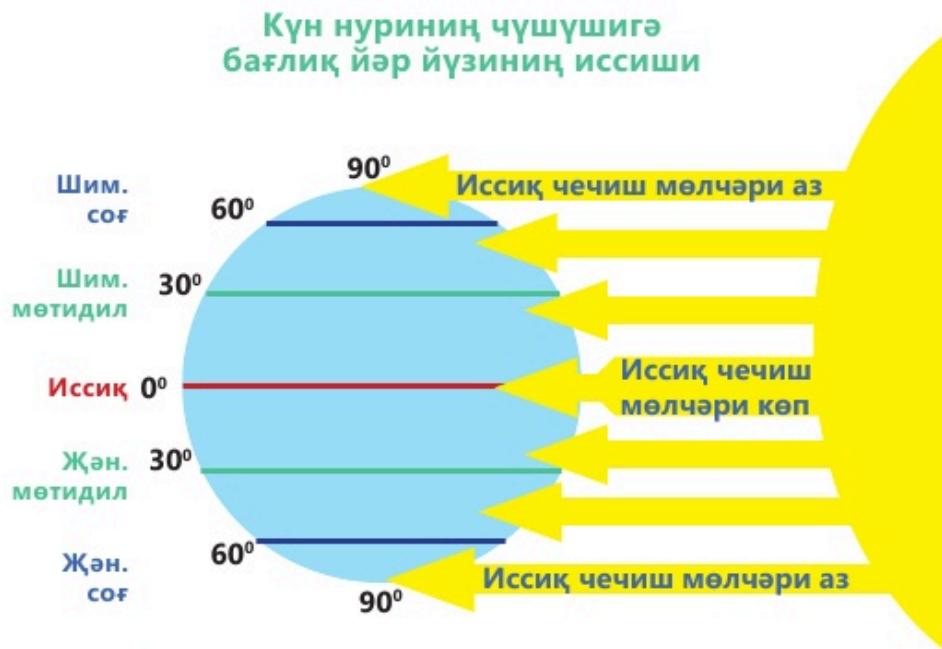
Шәртлик бәлгүләр:

- қутуплук
- мәтидил
- экваторлук,
тропиклик

«Климат» грекчә «клима» – янту деген сөздин чиққан. Климат Күн нуриниң йәр йүзигө янту чүшүшигә бағылғы қелиплишиду. Янту чүшидиған нурға қарығанда, тик чүшидиған нур иссиғирақ болиду. Экваторға йеқинлашқансыри, Күн нуриниң йәр йүзигө чүшүш булуңыму улғийидиғанлиқтін, һава температуриси жуқурилавериду.

Ойланауды

Күн нури йәр йүзинин қайси бөлигини көпирәк қиздуриду? Униң климатта тәсіри бармұ?

Рәсимләргә қараңдар. Климат адәмниң сиртқи қияпитиге қандақ тәсір қилиду?

Климат адәмниң сиртқи қияпитигила әмәс, униң кәспиге, өй-жайиға вә һаят тәрзигиму тәсір қилиду.

Иптидаий адәмләр яшиған дәвирдә, климат иссиқ болған. Адәмләр хилму-хил мевә-чевиләр өсидиған дәрәкләр вә һайванлар билән озуқланған. У чаңда адәмгә иссиқ кийим билән өй-жай һаҗәт болмиған. Амма буниндин тәхминән йұз миң жил бурун муз дәври башланған. Шималдин маңған зор муз қәвити пүткүл йәр йұзини қаплиған. Муз бесиш дәври адәм балисини соғдин қоғдинишқа, озуқ төпип йәшкә үгетти.

Рәсимләргә қараңлар. Муз дәври адәм һаятиға қандақ өзгеришиләрни елип кәлди?

Тәхминән 13 миң жилдәк бурун зор муз қәвити еришқа башлиған. Адәм мошу тәбиий муһиттүки өзгеришиләргә маслишип яшашқа киришкән.

Инсанийәтниң климат иссиғандын кейин кәшип қылған қураллирини атаңлар.

Йәрлик турғунларға климатниң тәсіри қандақ болған? Бұниндін тәхминен үч мин җил бурун Улук Даңада климат өзгіріп, құрғақчилиқ орниған. Ямғұр-йешин азийип, күн иссиған.

Климатниң өзгеришигә бағытқа ата-бовилиримиз қандақ егілік билән шуғулланғанлығини ядиңларға чүшириңдар.

Адәмләрниң һаят-тәрзиге, тұрмушиға бу кәсипләрниң қандақ тәсір қылғанлығини төвәндікі рәсимгә қарап, сөзләп беріңдер.

A. Дүзелханов. Сақлар көч-көчи

Һазир климатниң адәмгә тәккүздидіған тәсіри қедимий заманлардикідәк хәтәрлик әмәс. Шундыму, бүгүнки күндә адәмниң һаяти көп әһвалларда һава райи билән климатқа бағытқа.

Қандақ ойлайсиләр, алдимиздікі яз пәслидә һава райини молжалаш кимләр үчүн муһим? Сәвәвіни чүшән-дүрүңдар.

«Кейинки онжиллиқта климат билән һава райи қанчилик дәрижидә өзгәрді?» дегендегендә тәтқиқат жүргүзүңдар. Бова-момилириңдардин, ата-анаңдардин сәхбәт елиңлар.

Климатниң һава райидин қандақ пәрқи бар?
Һава райини күзитишни уюштуруш немә үчүн һақат?
Адәмниң һаяти билән паалийити үчүн қандақ климат-лиқ шарапт қолайлық яки қолайсиз дәп һесаплиниду?

18-

дәрис

Силәр яшайдыған тәвәдә қандақ катаклизмлар йүз бериши мүмкін?

СИЛӘР

– катаклизм түрлирини
ядиңларға чүшириسىләр.

СИЛӘР

– өзәңлар туридиған тәвәдә йүз бериши
мүмкін катаклизмлар тоғрилиқ, молжашни
үгинисиләр.

Тирәк сөз: катаклизм.

Катаклизм дегинимиз немә?

Мону рәсимвләргә қарап, өзәңларға тонуш катаклизмлар
хәқицәдә сөзләп берин්лар.

«Қазақстаннин физикилиқ хәритиси» бойичә (41-бәт) сәріхәт қилинчлар. Қазақстан зиминың бесим бөлигиги-ни түзләнеләр егиләйду. Шәрқидә Алтай тағлири, жәнубий-шәрқидә Тянь-Шань тағ системиси созулуп ятиду. Мәр-кизий қисмидин Сарыарқа дәп атилидиган пака тағларни көримиз. Чоң су һавузлиридин Каспий билән Арал деңи-зини аташқа болиду. Шуның билән биллә, көлләрдин Балқаш, Алакөл, Жайсан, жирик дәриялардин – Жайық билән Сирдәрия.

Аталған йәр, су намлирини (*тағ, дәрия, көлләр*) хәрити-дин (41-бәт) тепип көрситинчлар.

Елимизниң бәзи вилайәтлиридә қурғақчилиқ, қаттық соғ, су ташқини, чаңлық шувурған, иссиқ аптаң вә өрт охшаш тәбиий апәтләр болуп туриду. Тағлиқ тәвәләрдә йәр тәврәш билән сәл ташқиниму байқилиду.

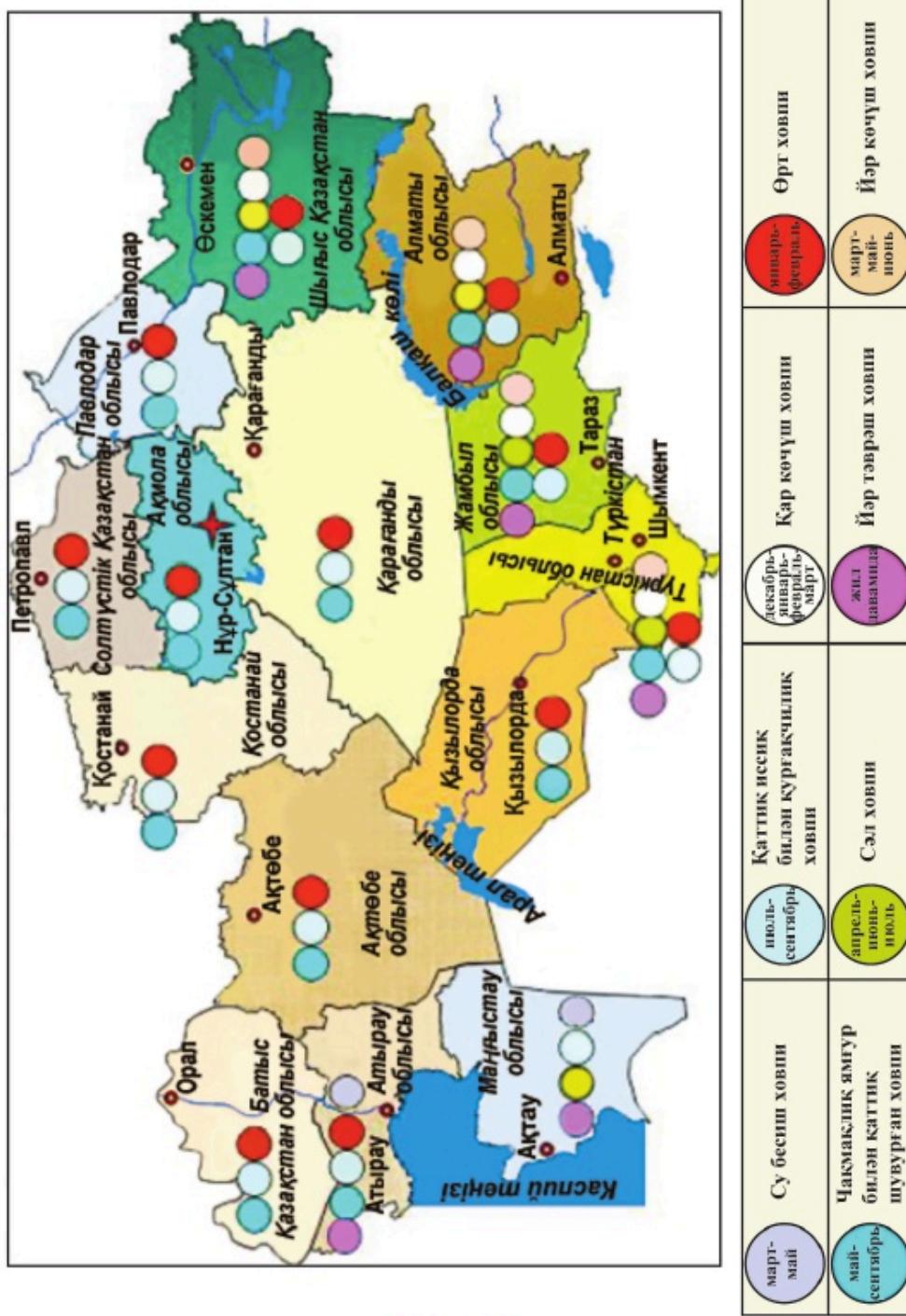
«Қазақстанда йұз бериши мүмкін тәбиий апәтләр хәри-тисигә» (74-бәт) қарап көрүңлар. Хәритидин өзәңлар яшай-диган вилайәтни тепиңлар.

Ховуп-хәтәрләрниң шәртлик бәлгүлири билән тону-шүңлар.

Өзәңлар яшайдыған тәвәдә йұз бериши мүмкін тәбиий апәтләрни ейтип бериңлар.

Әждатлиримиз «Сақлиқта хорлуқ йоқ» дәп бекар ейт-миған. Көплигән тәбиий апәтләрни алдин-ала молжалап, тәйярлинешқа болиду. Елимиздик тәбиий катаклизмларниң көпи тәбиий әһвалларға бағлиқ қелиплишиду. Лекин бу мәсилидә адәмниң паалийитиму чоң роль ойнайду. Тәбиий катаклизмлардин аддий бехәтәрлик чарилири арқилиқ сақланған хоп.

Казакстанда үз берши мұмкін табділдің аныттыңдағы деңгээлдер

Ховуплуқ әһвалда телефон қилип, ярдәм сорайдыған орунларни биливелиңлар

- 101** – өрт өчириш хизмети; **104** – газ хизмети;
102 – полиция; **112** – құтулдуруш хизмети.
103 – чапсан ярдәм;

Вәзийәтни мүһакимә қилайли

1-вәзийәт. Силәр чүштин кейин достуңлар билән билә белиқ тутушқа бардинлар. Мошу чаңда асманни булат қаплашқа башлиди. Булат Күнни йепип, әтрап қарандылашти. Бираздин кейин чақмақ чекип, һава гүлдүрлиди. Андин шақирап ямғур яғди. Чақмақ чекип, һава гүлдүрләвәрди.

Ениқлаңлар:

- Бу тәбиәттікі қандақ һадисе?
- Бундақ вәзийәттә силәрниң һәриkitиңлар қандақ?
- Бундақ тәбиәт һадисисидин қоғдениш үчүн, қандақ орунни таллайсиләр? Униң үчүн немини етибарға елиш керәк?

2-вәзийәт. Хәтәрлик боранниң йеқинлишиватқанлиғи тоғрилиқ һава ради хадимлири Жалпақсай йезисиниң түрғунлирини хәвәрләндүрди. Бу вәзийәттә адәмләр қандақ қоғдениш ишлирини атқуруushi керәк?

Бизниң йеримиздә йүз бериши мүмкін катализмлар схемисини сизип, мону соалларға жавап беріңлар:

- Катализмларниң алдини елиш үчүн, немә қилишқа болиду?
- Мундақ әһвалда пәвқуладдә вәзийәтниң 112 хизмети қандақ роль ойнайду?
- Әгәр тәбиий апәт йүз бәрсә, пәвқуладдә вәзийәт хизмети билән хәлиқниң һәриkitи қандақ болуши керәк?
- Өзәңлар яшаватқан тәвәдә йүз беридиған тәбиий апәтләр тизимини түзүңлар.

19-

дәрис

Катализм пәтидики мениң бехәтәрлигим

СИЛӘР

– қандақ катализмлар йүз беридиғанлигини ядинчарға чүшири- силәр.

СИЛӘР

– катализмлар йүз бәргәндикі бехәтәрлик чарилири билән тонушисиләр.

Тирәк сөздәр: су бесиши, ташқын.

Схемини пайдилинип, өзәңлар яшайдыган тәвәдә қышта, әтиязды, язда вә күздә қандақ катализмлар йүз берishi мүмкін екенлигини ейтип беринчлар.

Катализмлар асасән тәбиий факторларға бағлиқ пәйда болиду. Уларниң көпчилигини алдин-ала молжалашқа вә тәйяриқ қилишқа болиду. Су бесишини шундақ тәбиий апәтләр қатариға ятқузимиз.

Изәнлиқ луғаттین «су бесиши» чүшәнчесигә берилгән ениклимини төпнұлар. Су бесиши сәвәплири һәкәидики мәтингин оқыңдар. Бу сәвәпләрниң қайсиси тәбиий факторларға бағылғы, қайсиси адәм паалийитигә бағылғы? Ейтеп бериңдар. Су бесишиниң алидини елишқа боламду?

Адәттә мундақ тәбиий апәткә ямғур-йешинниң көп йеғиши сәвәп болиду. Әгәр ямғур сүйи йәргә сиңип кәтмисә яки еқип үлгәрмисә, шу әтраптики йәрниң һәммиси су астида қалиду.

Бәзи жиллири әтиязда күн әтигәнирәк иссийду. Шундақ чағларда қыш бойи чүшкән қар умумиңзлұқ ерийду. Әгәр қар қелин болса, соң тәвәни су бесиши ховпи пәйда болиду.

Мундақ чағда су амбири қинидин тешип чиқиши мүмкін. Бу, өз новитидә, апәтлик су ташқинини кәлтүрүп чиқириду.

СУ БЕСИШ ХОВПИ ПӘЙДА БОЛҒАНДА, БЕХӘТӘР ЙӘРГӘ КӨЧҮҢЛАР! ҚАИДИНИ ЯДИЦЛАРДА САҚЛАҢЛАР!

Су бесиши ховпи пәйда болған әһвалда:

- Өзәңлар билән биллә тамақ, су, иссиқ кийим, йоруқ чүшириш үскүниси, сәрәңгә, медицинилиқ коробка, құтқу зуш чәмбіриги, жип вә б. елиш.
- Жуқарқи қәвәткә көтирилиш яки өйнин, чедириға чиқиши керәк.
- Құтулдурғучилар кәлгічә, олтарған йәрдә күтүш лазим.
- Ялқунниң, йоруқниң ярдими билән қәйәрдә екәнлигиндерни билдүри-диған бәлгү бериш керәк.

Рәсимләргә қарап, су басқанда вә униңдин кейин немә қилиш һажәтлигини партидишиңлар билән муһакимә қилиңлар.

Пәвқуладдә вәэзийәттә адәм өзини қандақ тутуши керәк? Сөзләп берин්лар.

Йәр тәврәш ховпи туғулғанда, өйдин чиқип кетиш керәк. Йәр тәврәш пәйтидә атқурулидиған бехәтәрлик қаидилири сүрәттә дурус орунлашқанму?

ТЕЛЕВИЗОР, РАДИОНИ
ҚОШУП, ХӘВӘРЛӘРНИ
ТИҢШАҢЛАР

СУНИ, ГАЗНИ, ЭЛЕКТРНИ
вә ПӘЧТИКИ ОТНИ
ӨЧИРИҢЛАР

ТАМАҚ БИЛӘН СУНИ
ГЕРМЕТИКИЛИК
ҚАЧИФА СЕЛИҢЛАР

ҺАЖӘТЛИК НӘРСИЛӘР
БИЛӘН ҺӘЖӘТЛӘР-
НИ ЕЛИҢЛАР

ЭВАКУАЦИЯЛИК
ЖАЙҒА БЕРИҢЛАР

ТӨВӘНКИ ҚӘВӘТТИКИ
ИШИК-ДЕРИЗИЛӘРНИ
ЙЕПИВЕТИШ КЕРӘК

ҚИММӘТ НӘРСИЛӘР-
НИ ЖУҚАРҚИ ҚӘВӘТҚӘ
АПИРИҢЛАР

Вәзийәтни мұндақимә қилайли

1-вәзийәт. Язда тәбиәт қойниға дәм елишқа чиқтиңлар дәйли. Туюқсиз һава райи бузулуп, ямғұр қуювәтти. Қуруған чедирлар су жиғилидиған йәрдә қалды. Мундақ əһвалда немә қылған болаттыңлар?

2-вәзийәт. Телевизордин хошна йезини су басқанлиғи тоғрилиқ хәвәр берилди. Су басқан йезиға қандақ ярдәм беришкә болиду? Пикринларни ейтىңлар. *Тапшурүқ*. Таşқындин зиян чәккән адәмләргө мәхсус посылка тәйярланылар. Униңға немә салисиләр?

Биз тәбиәтни қоғдаймыз!

Бизниң әжъдатлиримиз тәбиәттә сүрлүк, қәһәрлик пәйтләрниң болидиғанлығини билсіму, униңға алғашидә мәһир билән, ғәмхорлуқ билән қарыған. Тәбиәтни мәһрибан вә сехи дәп баһалиған. Сәвәви тәбиәт адәмләрниң кийсә – кийми, йесә – озуғи, музлиса – башпанаси болди.

Һәрқайсымиз тәбиәтниң бир бөлигі екәнлигимизни билишимиз керек. Униңға зиян кәлтүрүш арқылық биз өзимизгә зиянкәшлик қилидигинимизни унтумайли!

7 минут ичидә кичик лайнің түзүңлар.

Тәтқиқ қилинидиған нәрсә: су бесиши – бу стихиялик һадисә.

Тәтқиқ қилиш нишани: су басқан тәвә.

Молжалаш: адәмниң һаятини қоғдаш имканийити.

Мәхсити:

- су бесиши зәрдавини ениқлаш;
- пәвқуладдә вәзийәттә өзәнларниң қоғдиниш һәрикитиңларни билиш.

20-

дәрис

Сұнъий мұхиттиki ховуп-хәтәрләр

СИЛӘР

– өй шаралыдики ховуп-хәтәрләр төгрилиқ билидиған болисиләр.

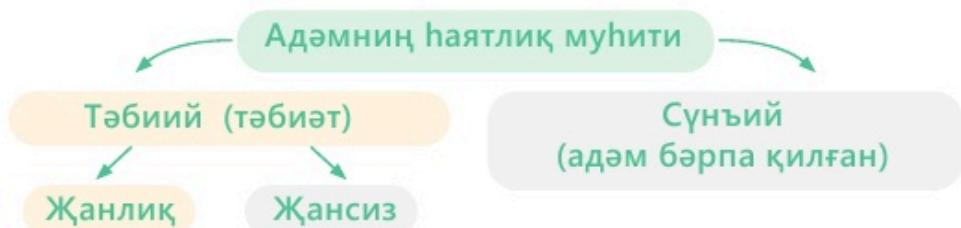
СИЛӘР

– от, су вә газ билән ишлигәндикі бекетәрлик қаидилирини үгинисиләр.

Тиrәк сөз: сұнъий мұхит.

Схемиға қарап, адәмниң қандақ мұхитта яшайдығанлығын ейтеп беріндер. Жанлиқ вә жансиз тәбиәткә мисалларни көлтүрүндер. Адәмниң сұнъий һаятлиқ мұхитиға немә ятидиганлығы һәкқидә ойлинеп, сөzlәп беріндер.

Биз сұнъий мұхитта яшаймиз. Бу – адәмниң қоли билән бәрпа қылған сұнъий нәрсиләр. Адәм балисинаң өз еһтияжы үчүн ясиған нәрсиләрниң һәммиси сұнъий мұхитқа ятиду.

Рәсимдикі турмуш үскүнилирінің адәмгә тәккүздидіған пайдиси билән хәтирини сөzlәп беріндер.

Бу үскүніләрниң һәммисини адәм өзигә қолайлықтар яритиш үчүн бәрпа қылди. Бирақ һәрқандақ нәрсинин адәм өмригә хәтәрлик вә хәтәрсиз тәрәплири болуши мүмкін. Көплигән нәрсиләр өзимизгә бағылған. Әгәр адәм үскүніләрни дурус пайдиланса, улар һечқачан зиян қилмайды.

Рәсимләрдикі вәзийәтләргә қандақ мәслихәт берисиләр?

Өйдә яки пәтирдә өрт кетиш, газнү тарилishi, су трубилириниң йерилиши мүмкін.

Өрт кәткәндә немә қилиш керәк?

ӨРТ ВАҚТИДИКИ БЕХӘТӘРЛИК ҚАИДИЛИРИ

Иссик
электр
үскүнлиригә
су чечишқа
болмайду!

Деризини
ачмаңдар!

Өрт вақтида
мөкүшкә
болмайду!

Өйдин тез
чиқип, там
яқылап
менеш вә
исни
жутмас үчүн,
бурунни
дака билән
йепиш!

Лифтни
пайдилан-
маңдар!

Өрт вақтида
хошнилар-
дин ярдәм
сораңдар вә
уларниң өрт
өчәргүчиләр-
гә хәвәр
беришин
өтүнүңлар!

Әгәр өйдә бирнәрсә көйүшкә башлиса, отни тез өчиришкә тиришиш керәк. Униң үчүн, көйүватқан нәрсиниң үстини чүшәк билән йепиш лазим. Һава болмиса, от илдам өчиду. Әгәр отниң ялқуны улғайса, мәхсус орунларға хәвәр бериш керәк.

Өрт ховпи улғайса, 101 номериға телефон қилип, өрт өчәргүчиләрни дәрру чақириш һажәт. Өйдикі адәмләр наһайити тез талаға чиқиши тегиш!

Рәсимләргә қарап, өрт бехәтәрликлигиниң қаидиси тоғрилик ейтип берінлар.

Бөлмигә газ тарқалғанда, немә қилиши керәк?

Әгәр өйдә газниң пурғы сезилсә, дәрру деризини ечиp, бөлмини шамаллитиш керәк. Андин кейин газ плитисиниң очуқ-йепиқлигини тәкшүрүп, трубиға бәкитилгән кранни ажритиш лазим. Газниң пурғы бар бөлмидә сәрәңгә чеқишишқа, йоруқни қошушқа болмайду. Һаваға жиғілған газдин партлаш йүз бериши мүмкін. Газниң пурғы йоқалмиса, дәрһал газ хизметигә яки 104 номериға телефон қилиңлар!

Рәсимләр билән мәтинни пайдилинеп, газ тарқалғандыки һәрикәт тоғрилиқ сөзләп бериңлар. Рәссам қандақ қаидини сизишни унтуп қалған? Силәр бу қаидигә бағлиқ қандақ рәсим сизған болаттиңлар?

Су трубиси йерилғанда немә қилиши керәк?

Авал соғ су билән иссиқ су келидиған кранни япимиз. Әгәр турба йерилип, йепиш мүмкін болмиса, ата-анаңларға хәвәр бериңлар яки 112 номериға телефон қилип, ярдәм сораңлар. Хошниларни ярдәмгә чақириңлар.

Су трубиси йерилғанда немә қилидиғиниңларни сөзләп бериңлар. Силәр униң қаидилирини қандақ тәсвирилгән болаттиңлар?

Вәзийәтни муһакимә қилайли

Газ, су вә турмуш үскүнилирини қатнаштурмай, «Өйдик шәхсий бехәтәрлик қаидисини» түзүңлар. Беридиған мәслихитиңларни испатлаңлар.

1-вәзийәт. Намәлум бири өйүңларниң ишиги-ни ачмаңчи болса, немә қилаттиңлар?

2-вәзийәт. Натонуш адәм телефон қилип, өйдә кимләр барлығини сориса, немә дәттиңлар?

3-вәзийәт. Дәристин кәлгәндә, өйүңларниң ишиги очуқ болса, немә қилаттиңлар?

Ашханидики крандин су тамчилаватиду. 6 минут ичидә стакан тошиду. 5 стакан су 1 л болса, бузулған крандин бир саатта қанчилық су ақиду? Тәвлүгигә қанчилық су екиши мүмкін?

21.

дәрис

Сұнъий мұниттики мениң бехәтәрлигим

СИЛӘР

– кочида меңиш бехәтәрлик қаидилирини ядинларға чүшириسىләр.

СИЛӘР

– шәхсий бехәтәрлигиңіларни режиләшни үгинисиләр.

Тирәк сөзләр: бехәтәрлик, йолда меңиш қаидилири.

Һәр күни өйдин чиққан адәмгә һәрқандақ нәрсә учришиши мүмкін. У қандақ ховуп-хәтәр дәп ойлайсиләр?

«Адәм бәрпа қылған сұнъий мұхит» дегинимиз йеза, шәһәрләрни, турушлуқ өйләрни, йолларни, транспорт васитилирини, техника вә башқа көплигән нәрсиләрни аташқа болиду. Буларниң һәммисини адәм өз һаятими яхшилаш үчүн бәрпа қылди. Лекин улардин келидіған ховуп-хәтәрләрму бар.

Улардин өзәңларни қандақ сақлишиңлар керәк?

Кочиға чиққанда, биз пиядә маңғучи, велосипед һайдиғучи яки машинидики йолувчи болимиз. Буларниң һәммисидә сақлинини тегиш бехәтәрлик қаидилири бар.

Силәр пиядә маңғучи

Рәсимләргә қарап, өз ара мұхакимә қилиңлар:

- Мундақ әһвалниң ховпи немидә?
- Хәтәрлик әһвалларни болдурмаслик үчүн, балиларға қандақ мәслихәт берисиләр?

Пиядә маңғучиларниң әмәл қилидиған қаидилири:

1. Пәкәт тротуар билән мәңиңлар.
2. Ңечқаңан машина йолида ойнимашылар.
3. Светофорниң йешил чириғи янғандыла, йолдин өтүшкә болиду.
4. Пиядә адәм мәңишқа болмайдыған йолдин өтмәңлар.

Силәр велосипедчи

Әгәр силәргә велосипед септеп елип бәрсә, уни қандақ йәрдә һайдаш керәклигини биливелиңлар. 14 яшқичә болған балиларға машинилар маңидиған йолда велосипед һайдаш мәнъи қилинған. Әгәр йолдин өтүш лазим болса, велосипедтин чүшүп, уни рулидин тутуп, йетиләп, пиядә маңғучилар йоли билән өтүшүңлар керәк.

Сүрәтләргә қараңлар. Бу вәзийәт немишкә хәтәрлик? Шәһәр кочилирида велосипед һайдашқа бегишланған йол барму? Униң бәлгүси қандақ?

Силәр транспорттыки йолувчилар

Қаидини оқыңлар. Транспортта олтарған йолувчи қандақ қаидиләрни билиши керәк. Чүшәндүрүп көрүңлар.

Йолувчилар риайә қилидиған қаидиләр:

1. Транспортта келиватқанда, деризидин бешіншларни чиқармаңдар!
2. Транспорт жүргүзгүчисини баарам қилмаңдар!
3. Транспортқа пәкәт тротуар тәрәптинла олтиришни унтумаңдар!

ЙОЛ БӘЛГҮЛИРИГЕ ДИҚҚАТ ҚИЛИҢЛАР!

Сүрәттіki йол бәлгүлирини ядиңларға чүшириңдар. Ағаһландуруш, мәнъий қилиш бәлгүлири немини билдүриду?

Өйүндерниң йенидиму хәтәрлик әһваллар йүз бериши мүмкін:

- қуруулуш мәйданида яки трансформатор үскүнисиниң йенида ойни маңлар;
- истираһат бегіға яки орманға ялғуз бармаңлар.

Бу қаидиләргә немишкә риайә қилиш һажәтлигини партидишиндерға чүшәндүрүңдар.

Пикриңларни дәлилләңдер

Арман: – Кочида натонуш адәм ярдәм сориса, баш тартмай, сипайә болуш керек.

Майра: – жәнайәтчиниң қурбаниға айланмас үчүн, һәрқачан шәхсий бехәтәрликни унту маслиқ лазим!

Кимниң пикри дуруս?

Вәзийәтни мұһакимә қилайли

1-вәзийәт. Әгәр кочида натонуш адәм силәрни елип кетиш үчүн апаңларниң әвәткәнлигини ейтса, немә қилисиләр?

2-вәзийәт. Әгәр натонуш адәм силәрни машиниға олтиришқа тәклип қилип, балилар программисиға чүширишкә апиридиғанлығини ейтса, немә қилисиләр?

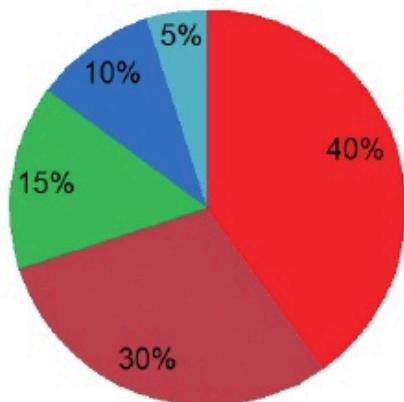
3-вәзийәт. Силәр кочида бири жүтирип қойған қапчуқ тепивалсаңлар, немә қилисиләр?

Хәтәр пәйда болғанда риайә қилиндиған қаидиләр:

- хәтәрлик әһвалларни алдин-ала байқаш;
- имканқәдәр хәтәрдин жирақ болуш;
- лазим болғандыла, һәрикәтлиниш.

Диаграммидегі қараңлар. Балилар пат-пат учрайдиған коча вақиәсінің сәвәплирини атаңлар. Хуласиләнлар.

- Кочинин рухсәт қилинмиған йеридин өтүш
- Транспорттін натоғра чүшүш
- Светофор бәлгүсигө дикқәт қилмаслиқ
- Йолда ойнаш
- Башқылар

VI. ӘТРАП МУҢИТНИ ҚОҒДАШ

БУ БӨЛӘКТИН:

- өлкәнлардикі йеза егилиги саһалири билән тонушисиләр;
- әтрап мұһитни пасқинилаштуруштың сақлашниң қандақ алдини елишқа болидиғанлығыны мұхакимә қилисиләр;
- глобуслар билән хәритиләрниң немә үчүн һақтәт екәнligини билисиләр;
- географиялық нишанларни көрситишни үгинисиләр;
- «ЭКСПО-2017» көргәзмисини уюштуруш Қазақстанни қандақ утуқларға йәткүзгөндигини билидиган болисиләр.

22- дәрис

Өлкәмниң йеза егилиги

СИЛАР

– йеза егилиги саһалири тоғрилиқ билидиған болисиләр.

СИЛАР

– өлкәнлардикі йеза егилигини тәрипләшни үгинисиләр.

Тирәк сөзләр: өсүмлүк егилиги, чарвичилиқ.

Адәм немишкә тамақсиз яшалмайду? Сәвәвини чүшәндүрүңлар.

Бизниң дәстихинимиздикі нан вә башқа озуқ-түлүк мәһсулатлири қандақ вұжутқа келиду? Уларни қәйәрдин алиду?

Буниндін бирнәччә жил бурун йеза турғунлири колхозлар билән совхозларда әмгәк қылған. Мундақ егилікләрдә адәмләр данлиқ зираәтләр билән көктат өстүрүп, бирлишип мал баққан. Йәр билән техника совхозға яки колхозға қарашилиқ болған. Ашлиқниң бир қисми дөләткә өткүзгәтті.

колхоздикі әмгәк

Һазир йезида шәхсий егилікләр – фермилар пәйда болди. Ферма ғожайини фермер дәп атилиду. Униң қаримиғида йәр, техника вә мал болиду.

Қандақ мал бекип, қандақ зираәт өстүрүшни фермер өзи йешиду.

Мәһсулатиниң көп қисмини сатиду, қалғинини өзигे қалдуриду. Бу – фермерниң өз егилигини риважландурушқа қартилған режилик ишиниң бири.

фермерлиқ егилик

Партидишиңлар билән мону соалларни муһакимә қилиңлар:

- Фермер қандақ егилик билән шүғуллиниду?
- Фермерда қандақ билим вә қабилийәт болуши керәк?
- Егиликни жүргүзүшкә фермер қандақ техникини пайдилениди?

Мәсилән, силәр көктат өстүрүш билән шүғуллинидиған фермер дәйли. Яңиодин, қәнт қызылчысыдин, сәвзидин мол һосул алсаңлар, уни сақлаш үчүн немә қилисиләр?

Схемига қарап, йеза егилигиниң қандақ саһаларға бөлүнідігінігін ейтип беріңлар. Һәр саһаниң әмгәкчилири немә билән шүғуллиниду?

Өсүмлүк егилиги				Чарвичилиқ
Данлиқ зираәтләр	Техникилық зираәтләр	Көктатлар	Мевиләр	Саһалири
буғдай, қари-буғдай, арпа, териқ, сулу	пахта, аптаппеләз, қәнт қизил-чиси	яңио, сәвзә, қизилча, пияз, капуста	алма, нәшпүт, өрүк, үзүм, алича	кала вә ушшақ мал, илқа, төгә, қуш, һәрә, белиқ егилиги

Силәр яшаватқан тәвәдики тәбиий шараит йеза турғунлиринин қандақ егилик билән шуғуллинишиға қолайлық? Униң үчүн мону мәсилеләрни ениқлаңлар:

- йериниң алайтиллигі;
- климатлық шараит;
- су мәнбәлиринин жирақ-йеқинлиғи.

Хуласиләнләр:

- Силәр яшайдыған тәвәдә йеза егилигинин қандақ саһалири яхши риважланған? Немишкә?
- Йеза егилигидә мол һосул елишқа климатлық шараит тәсир қиласыламду?

Мону соаллар бойичә постер түзүнләр:

- Өлкәнләрда қандақ мәдәний зираәтләр өстүрүлидү?
- Малниң қандақ түри бар?

Өсүмлүк егилиги бирнәччә саһаға бөлүнидиғанлиғини билисиләр. Қошумчә ресурсларни пайдилинеп, шуларниң, бири тоғрилиқ сөзләп беринләр.

23-

дәрис

Әртап мұхитқа ғәмхорлук қилишниң әһмийити

СИЛАР

– әтрап мұхитни қоғдаш
чарилирини билисиләр

СИЛАР

– қәйәрдә турғиниңларни һәрхил тәбиий
бәлгүләргә қарап, ениқлашни үгинисиләр

Тирәк сөзләр: экология, экологиялык проблема (муәмма).

Һаятта бизгә йәрлик жайни молжалаш зөрүрийити пат-
пат пәйда болиду. Мундақ әһвалда әтрапимизни күзитиш-
кә ярдәмлишидиған нәрсиләргә дәққет қилимиз. Тәбиәттә
болғиниңларда, әтрапиңларни молжалашқа ярдәмлиши-
диған нәрсиләрни таллаңлар. Немишкә мөшү нәрсиләрни
таллавалғиниңларни чүшәндүрүнлар.

Сүрәткә қараңлар. Қазақ хәлқиниң қедимдікі асасий кәспини атаңлар. Улар малниң қандақ түрини беқиш билән шуғулланған? Отлақтарниң қандақ түрлирини билисиләр? Рәсимдә әл-жут нәгә көчүватиду?

Н. Хлудов. «Сәлтәнәтлик көч-көч»

Көчмәнләр үчүн тәбиәт туғулған өйидәк болған. Улар йәр шараитини яхши өзләштүргәнликтин, жилниң қайси пәсли болушидин қатъий нәзәр, тенимәй йол тапалиған. Өзлирини тәбиәтниң бир бөлігі дәп һесаплиған. Қазақ хәлқиниң әжади тәбиәт билән уйғунлуқта яшап, униң гөзәллігигә сөйүнгән.

Улар күн көрүш үчүн, тәбиәттин пәқет өзигә керигинила алған. Қазақ хәлқиниң ата-бовилириниң тәбиәткә болған бу ғәмхорлуғы – биз үчүн үлгә-нәмунә.

Һазир көп нәрсиләр өзгәрди. Кәң далаларда чоң шәһәрләр қәд көтәрди. Заводлар билән фабриклар, ханлар билән кан орунлири ечилди. Адәм тәбиәт байлигини өзләштүрүш, су мәнбәлирини чәксиз пайдилиниш, топини оғутлимай пайдилиниш арқылың униңға зиян тәккүзүватқанлигини чүшәнді. Шуниң ақиvetидин, йәр Ыңзидә экологиялық проблема пәйда болди. Кейинки бәттихи сүрәткә қарап, уларниң бир-биригә бағлининишини ейтип беринлар.

Экологиялык проблема (муәмма) – адәмниң тәбиәт байлиғини һәддидин көп пайдилиниши ақиветидин тәбиий әһвалниң бузулуши

Тәбиәт билән қандақ үйғунлукта яшашқа болиду? Униң қандақ йоллири бар?

Биз йәр астидин газ, нефть, көмүр ишләпчиқарғанда, энергия қоллинимиз. Нур-Султан шәһиридә өткән «ЭКСПО–2017» көргәзмисигә су, шамал, Қуяш энергиясини қоллинидіған дөләтләр қатнашти. Энергияни тұрмушта пайдилинишниң әһмийитини дәлилләңдер. Униң үчүн түгүн сөзләрни пайдилиниңдар: *экологиялык таза, қолайсозлық энергия, әтрап мүхитқа зиянсиз*.

Әнді әхләткә бағлиқ проблемини йешишкә тиришип көрәйли. Биз һаятимиз давамида һәрхил нәрсиләрни қоллинимиз. Уларни еһтияжимиз бойичә пайдилиниңиздә, уприған-

да вә яки булғанғанда, ойланмастин ташлаймиз. Һәрқандақ нәрсә әртә яки кәч әхләтханиға ташлиниду. Әхләт көләми жирик шәһәрниң һәр турғиниға чақында, жилиға тәхминән бир тонnidin айлиниду.

әхләт төкидиған йәр

Пайдилинип болған нәрсини әхләткә ташлиған дұруスマу яки уни иккінчи қайта ишләп, қолланған дұруスマу? Экологиялық проблемини қандақ йешишкә болиду? Пикриңларни ейтиңлар.

Бүгүн мәиший қалдуқларни қайтидин пайдилиниш мәсилеси бәк муһим. Әгәр шундақ болса, хамәшия ихтисат қилиниду вә әтрап муһит әхләт қалдуқларни билән булғанмайду.

Пластик ботулкиларни, картон чиққан электр лампилар, гезитлар билән чиш щеткилирини турмушта қайтидин пайдилиниш усуллирини ойлад тегиңлар. Силәрниң алдинұларда алтә қача туриду. Уларға қайта ишләшкә болидиған қалдуқларни айрим-айрим бөлүп селиңлар. Бу қачиларға қандақ нам берисиләр?

- Қошумчә әдәбиятниң ярдими билән экологиялық проблемиларниң бирини муһакимә қилиңлар. Бу муәмма немә сәвәптин пәйда болған? Униң адәмгә тәккүзидиған зийини қандақ?

- Проблемини йешиш йоллирини тәклип қилиңлар. Бу чарыләр савақдашлириңларни пикригә мувапиқ келәмдү?

- Хуласәңлар билән тәкливиңларни савақдашлириңларниң пикри билән селиштуруңлар. Уни бирлишип муһакимә қилиңлар.

24-

дәрис

Глобус вә хәритә

СИЛӘР

– глобус билән хәри-
тиләрниң һаҗәт екән-
лигини билидиған боли-
силәр.

СИЛӘР

– глобус билән хәритидин асасий нишан-
ларни көрситишни үгинисиләр.

Тирәк сөзләр: глобус, хәритә, қитъә, океан.

«Хәритиләр – адәм параситидин пәйда болған әсәрләр-
ниң бири» дегән пикирни муһакимә қилиңлар.

Мошу пикир билән келишсәңлар, жававинчарни дәлил-
ләңләр. Хәритидин немине ениқлашқа болидиғанлығини
ядынларға чүшириңлар.

Хәритиләр Йәр төғрилиқ илим билән, йәни география
билән зич бағлинишлиқ. География Йәр тәбиитини, униңдикى
хәликләр билән егиликләрни тәтқиқ қилиду.

Географлар билән биллә сәйяримизгә сәяһәткә чиқайли.
Жирик қитъәләр билән океанларни тапайли. Сәяһитимизгә
глобус билән хәритә ярдәмлишиду.

*Глобус – Йәр шариниң бирнәччә һәссә кичиклитеилгән
модели. Глобус – Йәрниң дәл үлгиси.
Глобус латин тилида «шар» дегән сөз.*

Пикриңларни дәлилләңләр

Кимниң пикри дурус?

Майра: – Мениңчә, глобус Йәргә анчә охшимайду, у бәк
кичик вә һәрхил материалдин ясалған.

Арман: – Мениңчә болса, хәритә билән глобуста ох-
ашлиқ бар. Униң шәкли билән рәңгигә қараңа!

Глобуста географиялык нишанларниң һәммиси тәсвирилиниду.

Глобус билән хәритидики рәңләр немини билдүриду?

көк рәң –
су

серик, қоңур рәң –
қитъә

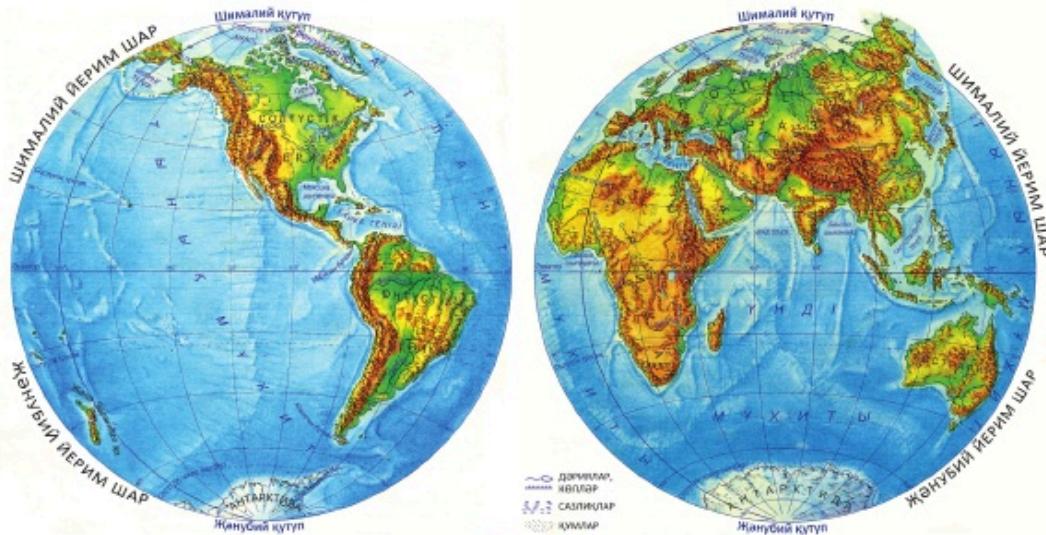
ақ рәң –
қар, муз

Буның миңлиған жиллар бурун адәмләр намәлум тәвәләргә қолвақларда сәяһәткә чиққан. Қуруқлуқта төгә, ат билән маңған. Уларни җаһанкәзләр дәп атиди. Жаһанкәзләр Йәр шарини айлинип чиққандын кейин, дәсләпки хәритиләр ясалди.

Географиялык хәритә – йәр йүзиниң кичиклитип, шәртлек бәлгүләр билән тәкшилиләкке чуширилгән тәсвири.

Заманивий географиялык хәритиләрниң түри наһайити көп. Физикилиқ вә сәясий хәритиләр бар. Бәзи хәритиләрдә пүткүл Йәр шари тәсвиrlәнсә, бәзилиридә униң бир

Дүния йүзиниң йерим шарлар хәритиси

бөлигила тәсвирилиниду. Алимлар глобусни шәртлик рәвиштә оттуридин бөлүп, хәритигә чүшәргән. Нәтижидә Йәр шариниң тәрбий вә шәрқий йерим шарлири бар хәритә пәйда болди. Униңда йәр шарини толук көрүшкә болиду.

Глобусни вә йерим шарлар (98-бәт) хәритисини селиштуруңлар. Уларниң қандақ охашалиғи вә пәрқи барлығини биливелиңлар.

Қошумчә әхбарат. Глобуста қитъә, арал, Йәр йүзиниң барлық нишанлириниң һәҗими билән мөлчәри опму-ошаш тәсвирилиниду. Бирақ Йәр йүзиниң зил-зивирини чушириш үчүн, соң глобус ясашқа тоғра келидү. Мундақ глобус пайдилинишқа қолайсиз. Шуңа хәритә ясилидү.

Океан – бу йәр йүзидики ойманларға жиғілған тәбиий су мәйдани.

Йәр йүзидә төрт океан бар.

Һинд океани – океанлар ичилиги әң тузылуғи.

Атлантика – әң көп белиқ тутидиған океан.

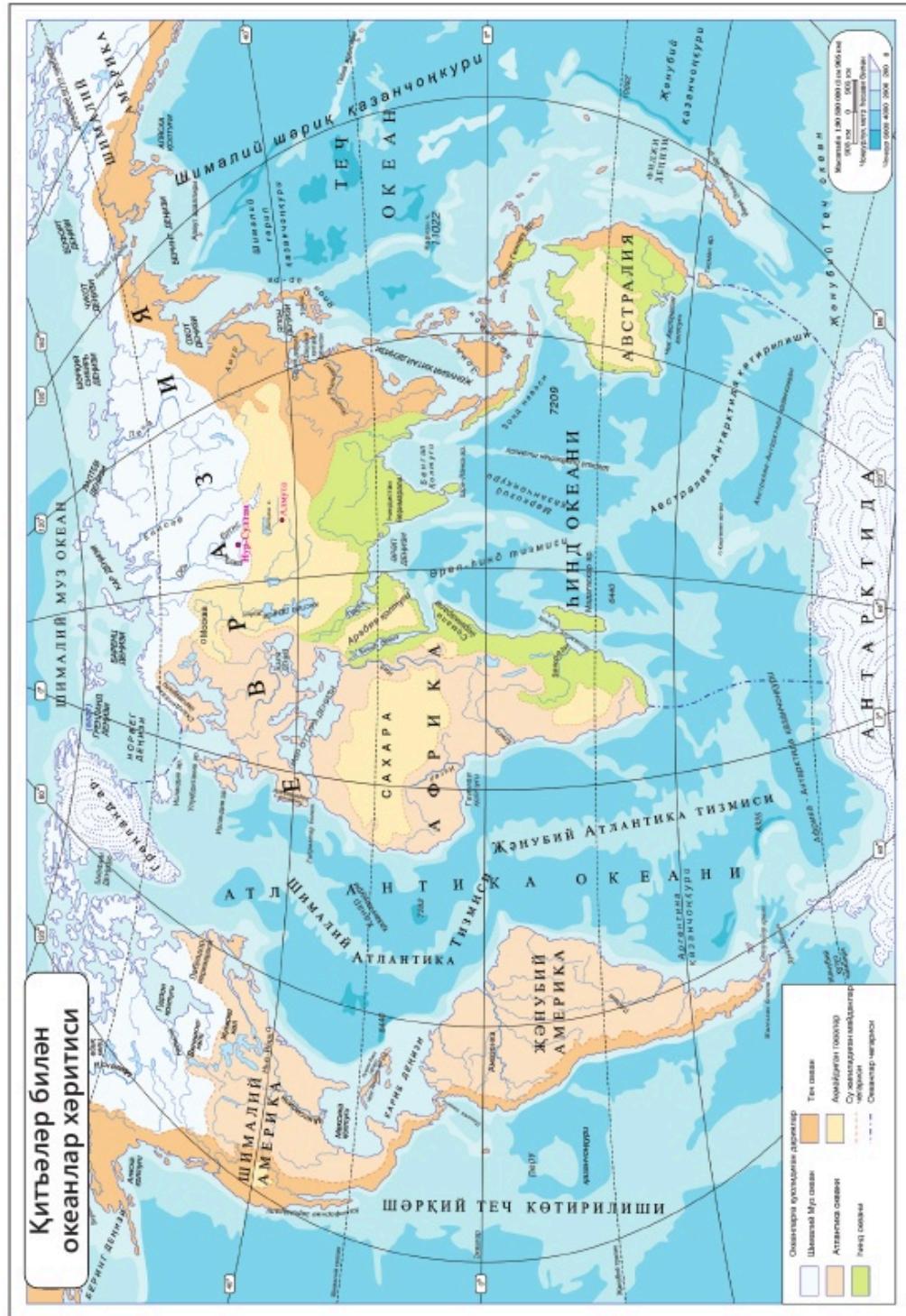
Шималий Муз океан – әң кичик, әң соғ, әң тез океан.

Теч океан – соңкур вә әң соң океан.

Қитъә – тәрәп-тәрипини океанлар билән деңизлар қоршап турған ғайәт зор йәр бөлиги.

Kintore, de la Haye, Herring

Хәритидин жирик океанларни төпип, атаңлар.

Йәр йүзидә араллар көп. Аралниң океанлық, қитъәлик түрлири бар.

Чоң қитъәләр сани алтә – Африка, Америка (Шималий вә Жәнубий), Австралия, Евразия, Антарктида.

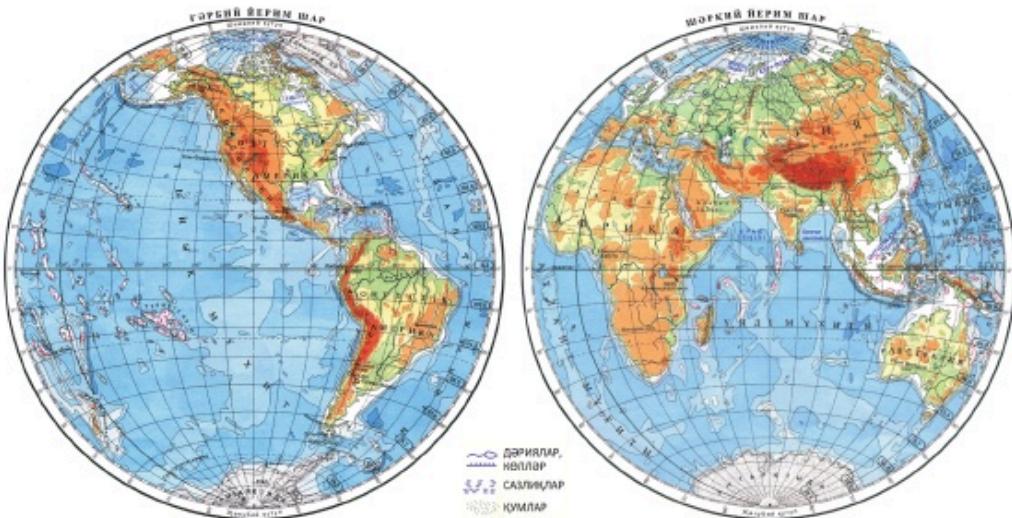

- Глобуслар билән хәритиләр немә үчүн керәк?
- Адәмгә құндилик турмушта хәритә керәкму?

«Дуния йүзиниң йерим шарлар хәритисига» қарап, Қазақстандин Шималий Америкаға бериш үчүн баридиған қандақ қитъәләр билән океанларни учритисиләр? У йәрләргә улақниң қандақ түри билән йетишкә болиду?

Дуния йүзиниң йерим шарлар хәритиси

1. «Мән глобусқа қарап, Йәр тоғрилиқ немә ейталаимән?» дегән мавзуға қисқа hekайә йезинчлар.
2. Глобус ясап көрүнләр. Қитъәләр билән океанларниң рәсмини сизинчлар вә намини йезинчлар.

25-

дәрис

Глобус вә хәритә билән ишләш усули

СИЛӘР

– хәритә билән глобуста градуслуқ торниң қандақ тәсвириленидиған-лиғини билисиләр.

СИЛӘР

– хәритә билән глобустың параллельлар билән меридианларни пәриқләшни үгинисиләр.

Тирәк сөзләр: меридиан, параллель, экватор.

«Йәрни кайнаттинг көргәндә һәйран қалисән. Һава рәң сәйярә өзиниң җанлиқ тәпти вә йоруғи билән тәәжүплән-дүриду», – қазақстанлиқ иккинчи космонавт Талғат Мусабаев өзиниң йәрни кайнаттинг көргәндикі тәсиратини молшундақ йәткүэди.

Кайнаттинг қарығандыки Йәрниң шәкли билән глобусны сешлиштуруңлар. Қандақ охашашлиқтар билән пәриқләрни байқындылар?

кайнаттинг қарығандыки
Йәрниң көрүнүши

глобус

Глобусниң дәл оттурисидин тоғра көк сизиқ қийип өтиду. У **экватор** дәп атилиду.

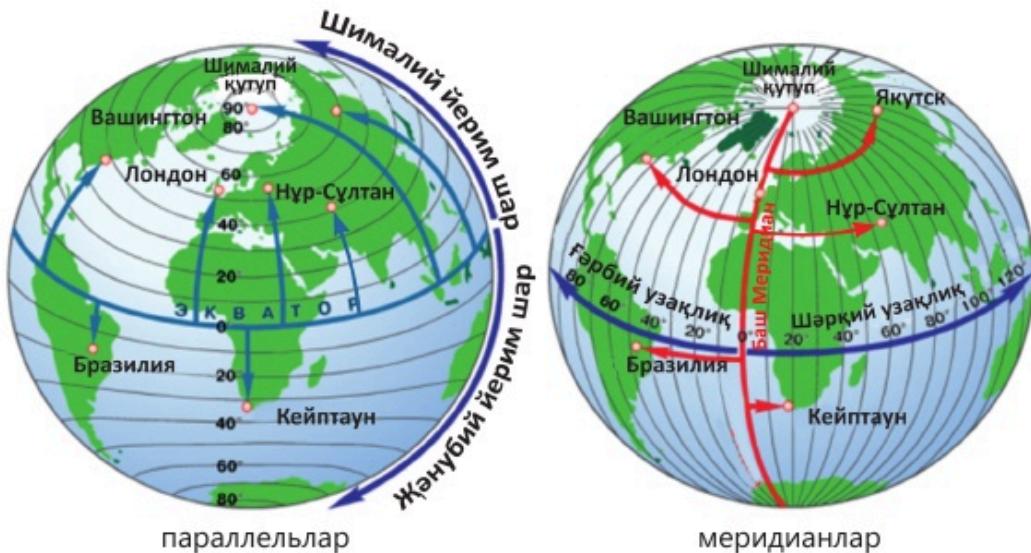
Экватор Йәрни шималий вә жәнубий йерим шарларға бөлиди. Йәрдә мундақ сизиқ йоқ. Уни математикилиқ йол билән несаплап чиқарған.

Йәрниң шималий қутуби билән жәнубий қутубини туташтуруп ятқан доға сизиқлар **меридианлар** дәп атилиду.

Хәритидә шималий вә жәнубий йөнилишләрни мошу меридианлар бойичә көрситиду. Бу сизиқларниң узунлуқлири охшаш. Әгәр мошу сизиқларниң һәрқандиғини бойлап, хијалән сәяһет қылсақ, йә Йәрниң шималий нүктиси – шималий қутупқа, яки жәнубий нүктиси – жәнубий қутупқа баримиз.

Экватордин башланған арилиғи бирдәк сизиқлар **паралельлар** дәп атилиду.

Параллельлар шәрқий яки ғәрбий йөнилишни көрситиду.

Глобус билән хәритигә чүширилгән меридианлар билән параллельлар **градуслуқ торни** тәшкил қилиду. Йәр йүзидики һәр нишанниң орунлишиш жайини шу арқылы ениқлайды.

Кәңлик билән узунлук географиялык координатилар дәп атилиду.

Географиялык координатилар йәр йүзидики һәрқандай нишанниң қәйәргә орунлашқанлығини көрситиду.

«Қазақстанниң физикилиқ хәритисигә» қарап, Нур-Султан билән Алмутиниң географиялык координатилирини ениқлаңдар.

Қошумчә ресурсларни пайдилинип, глобуслар билән хәритиләрниң түрлири тоғрилиқ әхбарат жиғінұлар. «Географиялык хәритиләрниң түрлири» деген мавзуда ихчам презентация өткүзүнлар.

«География – көплигән мұтәхәссисликтерниң асаси» деген мавзуға лайиħə тәйярланылар. Лайиħə мәхсити:

1. Кәспиләрниң қайсисиға географиялык билим лазим?
2. Хәритини қайси кәсип егилири көп пайдилиниду?

Силәр биләмсиләр?

Глобус XV әсирдин тартип чиқирилишқа башлиди. XVII әсирдә, I Петр дәвридә, Россиядә аламәт глобус ясалған. Униң диаметри 3 метр. Ичитеге асман гүмбизини ипадиләйдіған һәқиқий планетарий орнитилған. Униңға 12 адәм әркин жайлашқан. Глобус Йәр һәрикитидәк айлинип турған. Ичики әдәмләр шуниңға мувапиқ асман гүмбизиниң өзгиришини күзәткән.

26-

дәрис

Хилму-хил тапшуруқлар

I. Берилгөн жүмлә үзүндилиридин «Климат вә униң асасий бәлгүлири» тизмисини түзүңлар.

Климат

hава массилириниң
hәрикити

температуриның
пәсиллик өзгиришлири

шамал

чаңлиқ
шувурғанлар

ямғұр-
йешин

Күн нуриниң Йәр йүзигә
чүшүш булуңи

II. Рәсимләргө қараңлар. Қандақ сәвәпләрдин су ташқи-
ни болидиғанлиғини ениқлаңлар.

III. Жұмлаларни аяқлаштуруңдар.

Глобус – Йәрниң _____. У _____ охшайду. Униңда қитъ-әләр, океанлар вә деңизларниң қандақ орунлашқанлиғи яхши көрүнүп туриду. Қутупларни туташтуридиған сизиқлар _____ дәп атилиду. Униң бири қоюқ рәңлик болиду. У глобусни икки бөләккә _____ вә _____ йерим шарларға бөлилу. Экваторға паралелль орунлашқан сизиқлар _____ дәп атилиду. Уларниң бәзилириниң өз намлири болиду _____, _____, _____, _____, _____.

Ярдәмчи сөздәр: модель, шар, меридианлар, Ғәрип, Шәриқ, параллельлар, Шималий қутуп чәмбири, Жәнубий қутуп чәмбири, экватор, Шималий тропик, Жәнубий тропик.

IV. Тәқлип қилинған жағаплар вариантының дұрусыні таллаңдар.

1. Транспорт йолниң қайси тәрипи билән маңиду?
2. Шәһәрдә пиядә маңғучиларға қәйәрдә меңиш рухсәт қилинған?
3. Йезилиқ йәрләрдә тротуарлар болмиса, пиядә адәмләр йолниң қайси тәрипи билән меңиши керәк?
4. Йол һәрикити қатнашқучилириниң һәммиси қандақ қаидигә бекиниду?
5. «Йолда меңиш қаидиси» кимләргә беғишлиланған?

Жағапларниң варианты: 1. Пиядә маңғучи. 2. Жүргүзгүчі. 3. Йолниң жийиги билән. 4. Тротуар. 5. Транспорт. 6. Йолда меңиш қаидиси. 7. Транспорт йоли. 8. Пиядә маңғучилар өтидиған жай. 9. Светофор. 10. Йол рәтлигүчі.

VII. КАИНАТҚА СӘЯНӘТ

- Қазақстанниң билим бериштиki мұvәппәқиyyетлири һәкқидә билисиләр;
- Тоқтар Әвбәкировниң кайнатни өзләштүрүшкә қошқан төһписи тоғрилиқ мәлumat алисиләр;
- елинизниң дуниядикі ролини ениқлайсиләр;
- келәчәк мәktibinиң моделини ясайсиләр;
- «Арманлириға қарап бәш қәдәm» йолкөрсәткүчни ясайсиләр;
- Қазақстанниң дуниядикі роли тоғрилиқ кластерни толтурысиләр;
- Қазақстан пухралириниң һоқуқлири билән вәзипилири һәкқидә коллаж түзисиләр.

27. дәрис

Қазақстанниң билим бериштиki мувәп- пәқийәтлири

СИЛӘР

– елимиздики билим бе-
риш саһасиниң тәрәкқи-
яты тоғрилық билисиләр.

СИЛӘР

– келәчәк мәктевиниң моделини түзүшни
үгинисиләр.

Тирәк сөзләр: институт, университет, гимназия, лицей, колледж.

Рәсимгә қараңлар. Унинда адәттін ташқири қандақ көрүнүшни
байқидиңлар? Сөзләп беріңлар.

ХХ әсирниң бешида елимиздә чоңлар арисида саватсиз-
лиқни йоқитиш мәсилиси қолға елинди. 1930-жили барлық
балиларға мәжбuriй рәвиштә башланғуч билим бериш тәр-
тиви киргүзүлди. Қазақ тилидикі дәрисликләр тәйярлан-

ди. Қазақ тилидікі дәслəпки «Алгебра» дәрислигини Қаныш Сәтбаев, «География» дәрислигини Элихан Бокейханов язdi. 1928-жили мұəллимлəрни тəйярлайдыған Қазақ Дəлəт педагогикилиқ институт ечилди. Бирнəччə жildin кейин, унин¢а Абай Қунанбаевнин исми берилди.

1962 – 1963-жилларда умумға ортақ сəkkiz жиллиқ билим, андин кейин умумға ортақ он жиллиқ билим киргүзүлди. 1980 – 1990-жиллири умумға билим бериш саһасида алтə яштин оқутуш системиси қолға елинди. Асасий умумий билим бериштиki мəктəплər 11 жиллиқ болди. Мəktəplərдə əмгəккə тərbiiyiləsh ишиға чоң көңүл бəлүндi.

Ата-анаңдарниң мəktəptə қандақ дәрислик билən оқуғанлиғини сораңлар. Уларни һазирқи дәрисликлəр билəн селиштуруңлар. Хуласилəнлар.

Мустəқиллиқ жиллири Қазақстанда билим бериш саһасида кəп ишлар атқурулди. 1991-жилдин башлап гимназиялəр, лицейлар вə колледжлар пəйda болди. Вилайəт мərkəzлиридə талантлиқ балиларға беғишлиған мəktəp-интернатлар ечилди. Мəktəplər компьютерлар билəн жабдуулуп, интернет төриға қошулди.

1993-жили Түнჯa Президентимиз Н. Ә. Назарбаев хəлиқара «Болашақ» стипендиясини тəсис қилди. Нəтижидə миңлиған яш мутəхəссис дүнияниң илғар университетлирида билим алди.

Жумhурийитимиздə интеллектуал мəktəплəр системиси қуруулуп, жуқури дәрижидиқи университетлар ечилди.

Абай намидикі Қазақ миллий педагогикилиқ университети

ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫ ПРЕЗИДЕНТИНІҢ ХАЛЫҚАРАЛЫҚ СТИПЕНДИЯСЫ

БОЛАШАК

МЕЖДУНАРОДНАЯ СТИПЕНДИЯ ПРЕЗИДЕНТА РЕСПУБЛИКИ КАЗАХСТАН

Елимиздіki оттура билим беріш системиси өзгеришкә башлиди.

Бұғынki мектеп оқуғучиларни өзлүгидин қарар қобул қи-лишни билишкә, үч тилда сөзләшкә үгитиду. Һажатлик әхба-ратларни өзи издәп, һәрхил мәнбәләрдин тепишни үгитиду.

Ойлинip көрүңлар, дәристiki қандақ иш шәкли тапшуруқларни орунлашқа ярдәмлишиду?

Йүз жил ичидә елимиздіki билим саһаси тез суръ-эт билән риважланды. Мошуларниң һәммиси өз вақтида choңларға йезиш билән оқушни үгәткән «қызил кигиз өй-ләрдин» башланған. Бұғын улар гимназияләргә, лицейларға, интеллектуал мектәпләргә айланған.

Силәрчә, бу өзгеришиләр қандақ нәтижиләрни бәрди?

Алдинларда икki мәхсәт туриду.

- 1) «Пұтқұл һаят давамида билим елиш»
- 2) «Өмүр бойи бир билим»

Пикирлишиңлар, XX әсиргә қайси мәхсәт лайиқ? XXI әсиргичу? Немишкә?

Топ билән ишләп, XXI әсир мәктивиниң моделини ясап көрүңлар. 50 жылдин кейинки мектәпни қандақ көз алдинларға кәлтүрисиләр: бенаси, синип бөлмилириниң жабдулуши, оқулидиған пәнләр? У мектәптә билим алған оқуғучи қандақ утуқларға йетиши мүмкін?

28-

дәрис

Тоқтар Әвбәкиров – қазақ хәлқиниң тунжға космонавти

СИЛӘР

– Тоқтар Әвбәкировниң кайнатқа қошқан тәһипи си тоғрилиқ билисиләр.

СИЛӘР

– Қазақстанниң кайнатни өзләштүрүш саһасидики утуқлирини тәрипләшни үгинисиләр.

Тирәк сөздәр: кайнат, космодром, жуқуруи авазлиқ учақ.

«Адәм балиси немишкә юлтузларға интилиду?» Бу – Олжас Сүлейменовниң «Адәмгә сиғин, Йәр, әнди» поэмисиниң бир мисраси. Силәр бу соалға жауапни қазақ хәлқиниң тунжға космонавти Тоқтар Әвбәкировниң бала вақтидикі арминидин тапалайсиләр.

Һәрдайым көккә интилған инсанийәт қедимий заманлардила кайнатқа учушни арман қилди. Әқил-парасәтниң камал тәпип, техникиниң құдратлық тәрәққияти бу арманниң орунлинишиға йол атты.

1991-жили 16-декабрьда «Қазақстан Жүмһурийитиниң Дәләтлик мустәқиллиқ күни тоғрилиқ» Конститутциялық Қанун қобул қилинди. Шуның дин бери Мустәқиллиқ күни тәнтәниликтә рәвиштә нишанлинип кәлмәктә.

1991-жили 2-октябрьдә «Байқоңыр» космодромидин тунжға қетим қазақ космонавти Тоқтар Әвбәкиров кайнатқа учти. Кейин космонавтлар қатарини Талғат Мусабаев, Айдын Айымбетовлар толуқтурды.

Тоқтар Әвбәкировниң һаяти – алдиға қойған мәхситигә йетеләйдиған батурниң рошән үлгиси. Тоқтар бала чеғида учқуч болушни арман қилған. У атақлиқ учқучлар Талғат Бигелденов билән Нуркен Әбдировни өзигә үлгә тутқан.

Тоқтар Эвбәкиров

Талғат Мусабаев

Айдын Айымбетов

Талғат 15 йешида парашютчилар өмігиге йезилип, парашют билән сәкрәшни үгәнгән. 18 йешида Қарағандидиқи учқучлар өмігидә мәшиқләнгән. 1965-жилниң июнь ейіда дәсләпки қетим учақни башқуруп, асманға көтирилгән. Бәк хошал болған у: «Мән көккә учтум, мениң қанитим бар!» – дәп вақыриған екән.

1969-жили у Армовирдикі алий һәрбий авиация училищесини тамамлады. Аридин он жил өтүп, Москвадики авиация институтыда билим алди. Шундақ қилип, учқуч-синиғучи болди. У көплигән учақларни синақтын өткүзди. Илдамлиғи аваздин ешип кетидиған учақларниму башқурди. Тоқтар дуниядиди әң илғар он учқуч-синиғучиниң қатариға қошулди.

Йеңи авиация техникисини синақтын өткүзүш жәриянида көрсәткән жасарити үчүн 1988-жили Тоқтар Эвбәкировқа Кеңәш Иттипақиниң Қәһримани унвани берилгән. У 1991-жили Юрий Гагарин намидикі космонавтларни тәйярлайдиған мәркәздә мәшиқләнди.

Хәлиқара экипаж
тәркиви: Тоқтар
Эвбакиров, Александр
Волков вә австриялык
каинатчи Франц Фибек

Тунжқа космонавт Тоқтар Әвбәкировқа кайнатқа учқан жа-
сарити үчүн Қазақстан Жумһурийитиниң «Хәлиқ Қәһримани»
ордени берилди.

«Мән кайнатқа атақ үчүн учмидим. Мениң хәлқым:
«Кайнатқа берип көлгөн оғлум бар», – дәп махтанса
екән дедим. Мошу һис-туйғы маңа мәдәт бәрди. Кайнат
кемиси буйруқ бойичә орнидин қозғалған пәйттә, мән:
«Хәлқым мениң, сениң үчүн һәммигә тәйярмән!» – де-
дим».

*Мошу эпизодтын Тоқтарниң қандақ есил хусусийи-
тини билдиңдер?*

Жумһурийитимиздикى Қизилорда вилайити тәвәсидә «Бай-
қонур» космодроми бар. Инсан кайнатқа тунжқа қетим мошу
йәрдин учқан. Сүнъий Йәр һәмралириму мошу космод-
ромдин кайнатқа көтирилиду.

Кайнатни өзләштүрүш елиmis тәрәққияти үчүн бәк муһим.
У Қазақстанниң дуниядикى кайнат дәләтлири қатариға қошу-
лушиға йол ачти.

Жүп билән ишләп, Тоқтар Әвбәкировниң өзәңлар яқтурған
адимий хусусийитини ейтиңлар. Униңға охшиғуңлар келәм-
ду? Сәвәвини чүшәндүрүңлар.

1. Адәмни арманға йәткүзидиған йолни егиз чоққа билән
селиштурушқа болиду. Өз арминиға йетиш үчүн, Тоқтар қан-
дақ ишларни әмәлгә ашурди? Тоқтар Әвбәкировниң тәржи-
миһалидикى дәвиirlәрни схема көрүнүшидә тәсвиrlәнлар.
2. Өзәңларниң келәчәктә ким болғуңлар келиду?
«Арманға йетишниң баш қәдими» көрсәткүчини түзүңлар.
Арманға йетиш йолидики пәләмпәйләрдин немини үгинип,
қандақ хусусийәтләрни йетилдүрүшүңлар керәк?
3. Кайнаттын қарығанда, бизниң йеримиз шу қадәр гөзәл!
Бирақ адәмләр кайнатқа шу гөзәлликни көрүш үчүн учмайду.
Қандақ ойлайсиләр, адәмләр кайнатни немишкә өзләштүриду?

Дәптириңларға космонавтларға хас хусусийәтләрни йезин෉лар.

29- дәрис

Қазақстаниң дуниядикі ролі

СИЛӘР

– Қазақстаниң дуниядикі ролі төгірлиқ билисиләр.

СИЛӘР

– елиミзниң течлиқпәрвәр рәмzinиң қураштурушни үгинисиләр.

Тирәк сөздәр: сиртқи сәясәт, әзвәллик, ядролуқ қурал.

Глобустин Қазақстаниң Евразия қитъ-әсидики орнини ениқланылар.

Елимиз географиялық нүктидін бек қолайлық йәргә орунлашқан. Қандақ ойлайсиләр, Қазақстаниң қолайлық орунлишишиниң артуқчилігі немидә?

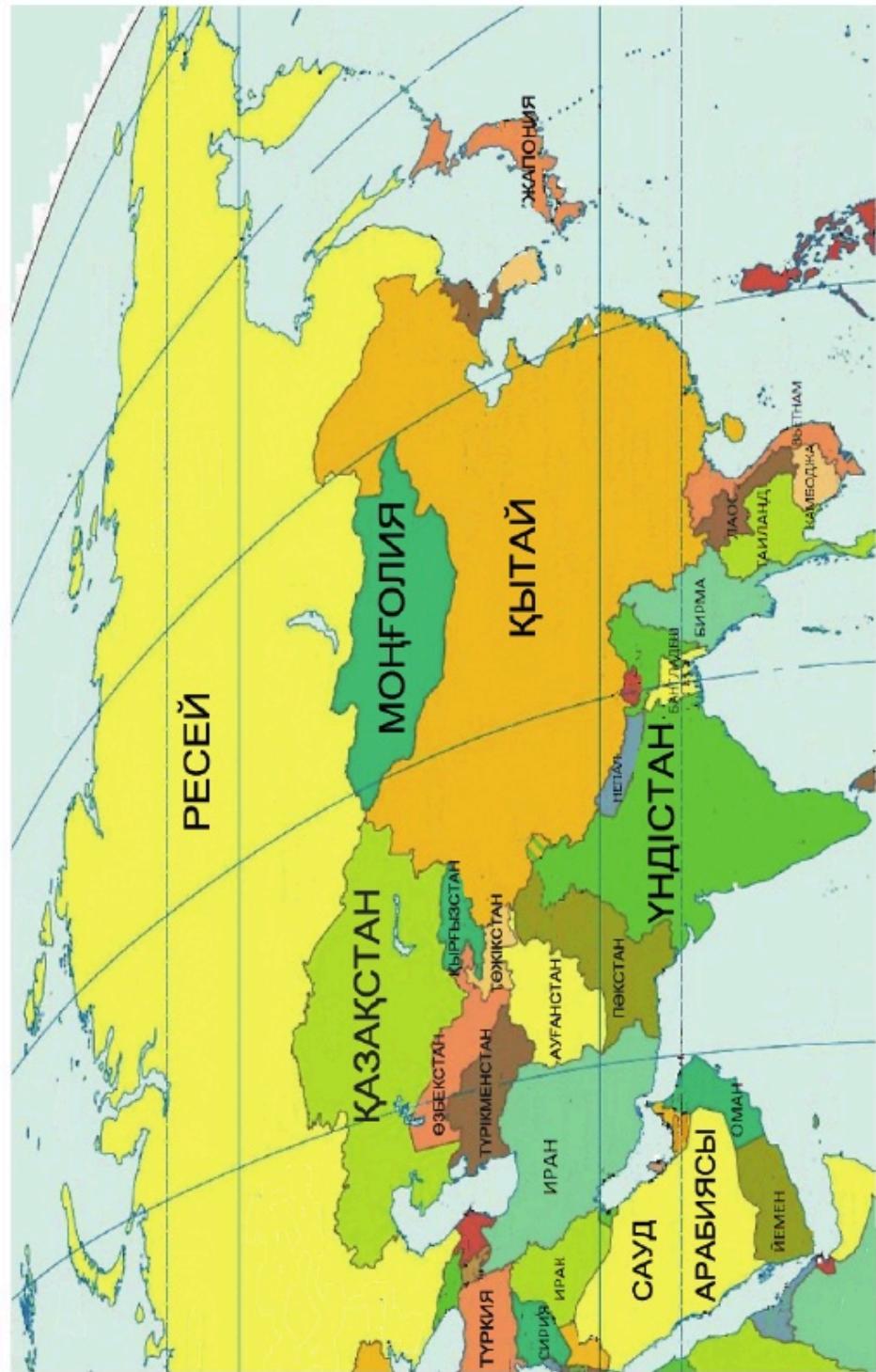
Қазақстан Евразияның мәркизиге орунлашқан. Мұғим автомобиль йоллири билән тәмүр йоллар вә һава йоллири бизниң елимиз арқылы өтиду.

Һәрқандай мәмлекеттің сиртқи сәясити униң географиялық орниға бағылғы қелипшлишиду. Һәр дөләт ихтисадий әһвалиға қарап, хошна мәмлекеттәр билән алақә орнитиду.

«Азия мәмлекеттеринің сәясий хәритисиге» қарап, Қазақстаниң қандақ дөләтләр билән чегаридаш екәнлигини ениқланылар.

Азия мемлекеттеринин сәсий хәрититиси

Схемиға қараңлар. «Қазақстанниң сиртқи сәясәттиki әвзәлликлири» чөмбериid дүния әллири тәсвиrləнгən. Қазақстан əң авал қандақ мәмликәтлəр билən мунасивəт орнатти? Сәвəвini чүшəндүрүңlар. Жававиңларни дәлиллəш үчүн, дүнияниң сәсий хәритисини пайдилиниңlар.

Қазақстанниң сиртқи сәясәттиki әвзәлликлири

Қазақстан Россия билən зич ихтисадий вə мәдəний мунасивəт орнатқан. Икки мәмликәтниң дөлəтлик чегарисиму бəк чоң (7,5 миң километрдин ашиду).

1991-жили СССР парчиланғандын кейин, Мустəқил Дөлəттəр һəмдостлуғи вұжутқа кəлди. Қазақстан өзиниң жəнубидики йеқин хошнилири – Өзбекстан, Қирғизстан, Түркмəнстан, шундақла МДһиңиң башқа мәмликәтлири билəнму яхши алақıларни орнатти.

Қазақстан билən Хитай арисидики сода саһасидики алақə Россиядін кейин иккінчи орунда туриду.

Қазақстан АҚШ, Франция, Германия охшаش дүнияниң иетəкчи әллири билəнму һəртəрəплимə мунасивəт орнатқан.

Телевизорда берилгəн ахирқи хəвəрлəрдин елимизиңиң башқа мәмликәтлəр билən өз ара достлук мунасивəтлири тоғрилиқ немилəрни билдиңlар? Мисал кəltүрүңlар.

Қазақстанниң дүниядикі ролі күндин-күнгө риважланмақта. Елимиз 70 хәлиқара тәшкилатның әзаси. 1992-жилниң 2-мартидин башлап, Қазақстан Бирләшкән Милләтләр Тәшкилаты (БМТ) қобул қилинған. БМТниң тәркивидә 193 мәмликәт бар.

Елимизниң ядролуқ қуралсиз течлиқта болған интилишини пүткүл аләм жуқури баһалиди. 2016-жили Қазақстанниң тунжа Президенти Н.Ә. Назарбаев «Течлиқ. XXI әсир» Манифестини елан қилди. Мәзкүр Манифеста у ядролуқ қурал билән уруштын ваз кечишкә чақирди. Әлбеси Н.Ә. Назарбаевниң тәшәббуси билән «29-август – ядролуқ синақтарға қарши хәлиқара һәрикәт күни» дәп жәкаланды.

Нур-Султанда «ЭКСПО–2017» көргәэмиси-ниң өтүши Қазақстанниң дүниядикі абройи-ниң техиму ашқанлиғидин далаләт бериду. Көргәэм миниң «Келәчәк энергияси» дегенд мав-зуси шамал, күн, су вә кайнат қувитини пайди-линниш мәсилесиге мұнасивәтлик. Көргәэм мігә дүнияниң йүздін артуқ мәмлиkitи билән он-дин ошук хәлиқара тәшкилат қатнашты.

Силәр «ЭКСПО–2017» көргәэмисини зиярәт қылдин-ларму? Көргәэмидин алған тәсиратындарни савақдашли-риндарға сөзләп беріңдер.

Жұп билән ишләп, Қазақстаниң дүниядикі ролиниң ешишқа башлиғанлиғиға мисалларни көлтүрүңдер.
– «Мениң Қазақстаним дүния миқиясида» кластерини түзүңдер.
– Елимизниң течлиқпәрвәр сәяситини көрситидіған рәмиз ойлап тепиңдер.

30- дәрис

Мениң һоқуқлирим билән вәзипилирим

СИЛӘР

– Конституцияниң адәм һаятидики әһмийитини билисиләр.

СИЛӘР

– Қазақстан пұхралириниң һоқуқлири билән вәзипилири һәкқидә тонушисиләр.

Тирәк сөздәр: Конституция, инсан һоқуқи, вәзипиләр, камситиш.

«Конституция» дегендеген сөзниң мәнасини луғаттинган қараңлар. Қазақстан Жүмһурийитиниң Конституциясында елимыз пұхралириниң һоқуқлири билән вәзипилири әкс етилгән. Илгири өзәңдерниң һоқуқлириңдар билән тонушқан единлар.

Төвәндікі рәсимвелерге қарап, шулар һәкқидә сөзләп беріңлар.

Конституциямиздә йезилған инсан һоқуқлири вә әркинлиги тоғрилиқ қанунларни оқуп, үгинәйли.

12-мадда (2-бап) Жұмһурийәт пухраси өз пұхралиғыға мұнасиветлик һоқуқларға егә болуп, вәзипиләрни атқуриду.

15-мадда (1-бап) Һәркимнің яшаш һоқуқи бар. (2-бап) Һечкимнің адәм өмрінің қийишқа һәққи йоқ.

19-мадда (2-бап) Һәрким ана тили билән өз мәдәнийитини пайдилинишқа, мұнасивет, тәрбияй, оқуш вә ижадий тилни әркин таллавелишқа һоқуқлук.

20-мадда (1-бап) Сөз вә ижадий әркинлик капалатләндүргүлидү. (2-бап) Һәркимнің қанун даирисидә мәнъи қилинмиған һәрқандақ усул билән әркин әхбарат елишқа вә тарқитиши һоқуқи бар.

25-мадда (1-бап) Турушлуқ өйгө дәхил кәлтүрүлмәйдү. Сот қарарисиз турушлуқ өйдин айришқа йол берилмәйдү. Турушлуқ өйгө бесип киришкә, уни тәкшүрүшкә вә ахтурушқа қанун даирисидә бәлгүләнгән тәртип бойичила йол қоюлидү.

26-мадда (1-бап) Қазақстан Жұмһурийитиниң пұхралири қануний рәвиштә алған һәрқандақ мұлқини өз хусусида туталайду.

26-мадда (4-бап) Һәркимниң тиҗарәт паалийити әркинлигигә, өз мүлкини һәрқандақ қануний тиҗарәт паалийити нүктисида әркин пайдилиниш һоқуқи бар.

32-мадда. Қазақстан Жүмһурийтінің пухралири течлиқ вә құралсиз жиғилишқа, жиғинларни, митинг-намайишларни өткүзүшкә вә тосуқларда турушқа һәқлиқ.

33-мадда (2-бап) Жүмһурийәт пухралиринің дәләтлик органлар билән йәрлик өзини-өзи башқуруш тәшкілатларни сайлашқа вә сайлинишқа, шундақла Жүмһурийәтлик референдумға қатнишишқа һоқуқи бар.

14-мадда (1-бап) Қанун билән сот алдида хәлиқниң һәммиси баравәр һоқуққа егә.

(2-бап) Келип чиқишиға, ижтимаий, лавазимлиқ вә мүлкий шардитиға, җинисиға, ирқиға, миллитігә, тилиға, диний көзқаришиға, етиқатиға, турушлуқ җайиға бағлиқ яки һәрқандақ башқа вәзийәтләр бойичә һечкимни һечқандақ камситишқа болмайду.

ҚЖ Конституциясынің 14-маддисидин чүшәнгәнлириңдарни сөзләп беріңлар.

Конституциядә һоқықлардин башқа Қазақстан пухралыри орунлашқа тегишилик вәзипиләрму йезилған.

Төвәндикі рәсимләр бойичә өзәңларниң вәзипәңларни ейтип беріңлар.

Іоқуқлар билән
әркинлікни
һөрмәтләш

Қоғдаш

Қанунни
орунлаш

Қазақстан пухралыри-
ниң вәзипилери

Һөрмәтләш

Қәдирләш

Сақлаш

«Эстафета» оюни

Синипта иккі топқа бөлүнгүп, һоқықуларни новәт билән ейтип беріңлар. Уларға дәристә билгән һоқықларниму қошуңлар. Жававиңларни «Мениң ... һоқықум бар» деген сөzlәр билән башлаңлар.

Партидишиңларға «Вәзипесиз һоқуқ болмайду, һоқуқсиз өзінде болмайду» деген жүмлениң мәнасини чүшәндүрүнлар. Униң пикрини тиңшаңлар.

- Қазақстан пұхралырının һоқуқлири билән вәзипелири тоғрилиқ коллаж ясаңлар.
- Жәмийиттік шеңбердегі Конституцияның әһмийитетін тоғрилиқ шеңбер йеңіп көрүнлар.

Силәр Парламент депутаты болуп сайланыңлар дәйли. Қандақ қанун қобул қилишни тәклип қылған болаттыңлар?

VIII. КЕЛӘЧӘККӘ СӘЯНӘТ

БУ БӨЛӘКТИН:

- туғулған өлкимизни бойлап, туристлиқ сәпәргә чиқысиләр;
- техникилық тәрәққиятниң адем һаятиға тәсирини тәтқиқ қилисиләр;
- бренд деген сөзниң мәнасини билидиған болисиләр вә Қазақстанниң миллий брендини ясашни үгинисиләр.

31 - дәрис

Мениң туристлиқ маршрутум

СИЛӘР

– туристлиқ маршрутни режиләшниң әһмийитини билидиған болисиләр.

СИЛӘР

– Қазақстанниң көрнәклик йәрліригә туристлиқ маршрут түзүшни үгинисиләр.

Тирәк сөз: маршрут.

Яз йеқинлишип қалды. Силәр өз елиңларниң мәдәнийити билән тарихи һәккидә көпирәк билгүңлар келиду. Немидин башлашни, нәгә беришни ойлап жүрүватисиләр. Үндақ болса, авал ишни туристлиқ маршрут түзүштін баштайли. «Маршрут» дегән сөзни аңлиғанда, немини көз алдиндарға кәлтүрисиләр?

Туристлиқ маршрутни рәжиләш

Униң үчүн бизгә қандақ қураллар һаҗәт?

Немини билиш керәк?

Баридиған
йөнилишни

Транспорт
түрлирини

Һаҗәтлик
вақитни

Сәяхәтниң
мәхситини

Хиражәт
чиқимини

Авал қәйәрдин башлайдиғинимизни ениқлаймиз. Хәритә бойичә барғумиз келидиған йәрләрни бәлгүләймиз. У муқәддәс орунлардин башлининп, тәбиәтниң көркәм йәрлири билән аяқлишиду.

Қазақстаниң туристлиқ йөнилишилири лайиғиләнгән хәритиси

Туристниң диққитигә!

Туристниң таллавалған йөнилишигә туристлиқ шirkəт өз хизметини суниду. Туристларға транспорт вә экскурсия рәһбириниң тонуштуруш хизмети көрситилиду.

Туристлар барған йеридә тарихий вә тәбиий ядикарлиқтар билән тонушыду. Бундақ йәрдә экскурсия рәһбириниң ярдими һажәтму?

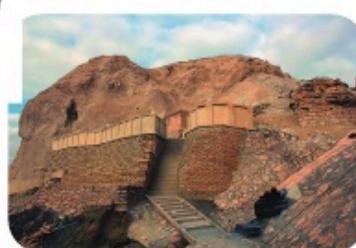
Вәтенимиздики тарихий жайларни зиярәт қиласының мүмкүнілігін сұрайыңыз. Қазақстанда хәлқымыз пәхирлинидиған мұқәддәс йәрләр бар. Төвәндикі рәсимләргә қараң, улар билән тонушуңыз.

Fozha Ekmət Yasavi
məqbərisi

Arystan baba
məqbərisi

Beket ata yərastı meçitimi

Бу мұқәддәс жайлар тарихий вә мәдәний ядикарлиқтардур. Улар өткөн әсирләрдин сир чекиду.

Мошу ахирқи жүмлини қандақ чүшинисиләр?

Вәтенимизниң жәнубидиқи туристлиқ йөнилишләр билән меңип, көплигөн мұқәддәс орунлар һесаплинидиған тарихий ядикарлиқтар билән тонушисиләр. Тарихий ядикарлиқтар дөләт тәрипиңдин һимайиғе елинған.

Нами	Йөнилиш	Немини көримиз?	Күнләр сани	Циқимлар
Қазақстан-нин құмбеттес жайлири	Алмута – Тараз – Чимкент – Түркістан – Алмута	Таразда – Айша биби мәқбәриси, Қарахан мәқбәриси, Аристан баб мәқбәриси Чимкенттін 150 км. Түркістанда – Ғожа Әхмәт Ясави мәқбәриси	3 күн	Транспорт (автобус), озүқ-түлүк, сәяhet, дәм али-диған орун

Туризм саһасыда Қазақстан билән Россия арисидики алақә мустәhkәмләнмәктә.

- Елимиз пайтәхти – Нур-Султан бойичә туристлиқ йөнилиш түзүнлар. Нур-Султандықи өзәнлар билидиған көрнәклик орунларни туристлиқ йөнилиш тизимиға қошуңдар.
- «Қазақстанниң диққаткә сазавәр тәбиий орунлари» туристлиқ маршрутини түзүнлар.
- Туғулған өлкә бойичә өз туристлиқ маршрутунұларни тәклив қилинчлар.
- Шәһириңдардикі (йеза, кәнт) диққаткә сазавәр жайларниң reklamисини ясанылар.

Силәр биләмсиләр?

Нур-Султан шәһиридә очук асман астидикі «Атамекен» мирагаһи орунлашқан. Униңда елимизниң баш шәһәрлири Нур-Султан билән Алмутини вә 200дин ошук диққаткә сазавәр орунларни көрүшкә болиду.

32-

дәрис

Таш дәвридин қайнат кемисигиче

СИЛӘР

– техникилық тәрәкқият тоғрилиқ билисиләр.

СИЛӘР

– техникилық тәрәкқиятниң адәм һаятиға тәккүзидиған тәсирини оқуп, үгинисиләр.

Тирәк сөздәр: тәрәкқият, техника, авиация.

Селиштуруңлар

Таш дәвирдә яшиған адәм билән бүгүнки адәмни селиштуруп көрүнләр. Қедимий адәмләр немә ясашни билгән? Һазирқи адәмләрниң әмгиги қандақ атқурулиду?

Тәрәкқият – алға бесиш, өрләшниң жуқури пәллисигә көтирилиш.

Адәмниң билимгә болған интилиши, издиниши вә тинимсиз әмгиги түпәйли тәрәкқият илгириләйдү.

Таш дәвридики аддий таш палтиларниң орниға кремний пичақлар билән палтилар кәлгичә, миңлиған жиллар өтти. Адәм пәқәт көплигән әсирләрдин кейинла, әмгәк қураллири ни бронза һәм төмүрдин ясашни үгәнді.

Сүрәтләргә қараңлар. Йеза егилигидә әмгәк қураллириниң тәрәкқияти қандақ болди?

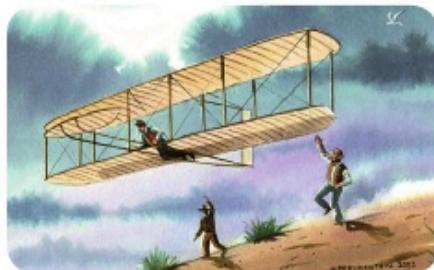

Деханлар йәрни узақ вақит давамида сапан билән һайдиған. Андин кейин адәмләр ат қошулыған төмүр соқини кәшип қилди. Җаңылар соқини қувәтлик тракторлар алмаштурди. Адәмниң турмуши йеникләшти. Улар ашлиқ билән башқа мәһсулатларни көпләп өстүрүшкә башлиди. Бу адәмни ачарчилиқ ховпидин қутулдуруди.

Ишләпчиқиришниң башқа саһалиридиму тәрәққият байқалди.

Адәм әнди асманға учушни арман қилди. Униң үчүн учидиған аппарат лазимлиғини чүшәнди. Дәсләпки учақни америкилиқ ака-ука Райтлар кәшип қилди. Уларниң учиғы 1903-жили асманға көтирилди.

Мону рәсимләргө қарап, 100 жылдин ошук вақит ичидә авиацияниң қандақ риважланғанлиғини көрүңлар.

ака-ука Райтларниң
учиғы (1903)

бірінчи Ҙаһан уруши
дәвридікі учақ (1915)

аваздин илдам учидиған
Ту-144 учиғы (1975)

«Эйр Астана» компаниясы-
ниң (2019) Боинг-757 учиғы

ХХ əсирниң оттурилирида кайнат дәври башланди. Йәр орбитисиға кайнат станциялири ечилди. Уларда дунияниң һәрхил мәмликәтлириниң космонавтлири ишләйдү.

«Союз» қайнат кемиси (2015)

«Мир» орбитилик қайнат станцияси

Инсаныйәт мана шундақ йолни – таш дәвридин қайнат кемисигичә болған бәк узуқ йолни – бесип өтти.

ХХ əсирниң бешида компьютер дегәнни һечким билмәтти. Бұғын компьютерсиз ишимиз пүтмәйдү. У өткән əсирниң оттурисида пәйда болди. Мошу қисқа вақит ичидә компьютерларму тонуғусиз дәриҗидә өзгәрди.

Һазир нағыз компьютерсиз тәсәввур қиласалмаймиз.

Рәсмиләргә қарап, компьютерлиқ технология саһасидики тәрәкқиятни көрүңлар.

Түнжә компьютерлар нағайити чоң болған вә туташ залларға орунлашқан (1946–1960).

Компьютерларниң иккинчи әвләди аз орун егилигән вә интай-ин көп һесаплаш операциялири-ни орунлиған (1960–1969).

Компьютерларниң үчинчи әвлади бурунқылардин хелә кичик вә илдам болған (1970–1979).

1980-жилдин башлап та һазирғычә компьютерларниң төртінчи әвлади қоллинилмақта. Шәхсий компьютерлар (ШК) дәвери башланди. Комьютерлар һәр өйдә вә һәрқандә идаридә орун алды.

Бүгүнки таңда техникилық тәрәкқият ғайәт зор илдамлиқта риважланмақта.

Заманивий тәрәкқиятниң формулисими «Техника қанчилик йеңиленгансири, йеңилинивериду» дәп тәрипләшкә болиду.

1. Бүгүнки мәктәп келәчәктә яшашни үгитиду. Қандақ ойлайсиләр, келәчәктә тәрәкқиятқа әгишип мәңиш үчүн қандақ қабилийтәләрни йетилдүрүш керәк?
2. «Интернет» сөзинин мәнасини чүшәндүрүнлар. Бүгүн интернет арқылы қандақ ишларни орунлашқа болиду?

1. Һәрхил мәнбәләрни пайдилинип, транспорт, алақә, турмушлуқ техника қатарлық саһалардики тәрәкқиятқа мисал көлтүрүнлар.
2. «Заманивий техника адәм өмрини асанлаштурамду яки қийинлаштурамду?» Пикриңларни ейтىңлар.

1. Инсанийәт жәмийити тәрәкқиятида муһим роль атқурған 5 – 10 кәшпиятниң түрини атаңлар.
2. Келәчәкни хиялән молжалап көрүнлар. Алдимиздики 50 жил ичидә қандақ кәшпиятлар вұжутқа келиши мүмкін?

33-

дәрис

Қазақстанниң дуниядикі тәсвири

СИЛӘР

– «бренд» уқуминиң мәнасини билисиләр.

СИЛӘР

– Қазақстанниң миллий брендини ясашни үгінисиләр.

Тирәк сөз: бренд.

«Бренд» сөзини аңылдинұларму? Бу сөз қандақ мәна билдүриду?

Бренд – аммибап товар бәлгүси.

Бренд – ениқ бир мәһсулат яки компания һәкқидә адемләрниң еңида қелиплишидиған уқум.

Силәр қандақ қазақстанлық товар бәлгүлирини билисиләр? Мисал көлтүрүңдер.

Үлгә:

– Мән «Ұлытау» товар бәлгүлирини билимән.

– Мән билидиған қазақстанлық товар бәлгүлири...

Силәр биләмсиләр?

Қазақстанлық «Ұлытау» сағлам таамшунас мәркизи ат (бийә) сүтидин ишләнгән саламәтликкә пайдилиқ мүзшекәр, шоколад, иримчик вә балиларниң сүт таамлири ни чиқириду. Бу экологиялық таза мәһсулатниң тәркивидә қәнт, зиянлиқ маддилар учрашмайды.

Қазақстанни Улуқ дала ели дәп атайду. Буни Қазақ ханлиғиниң 550 жиллиғини нашинаш тәнтәнисидә Қазақстан Жүмһурийитиниң Тунжы Президенти Нұрсултан Назарбаев елан қылған еди. «Биз тарихимизниң йеңи бетини ачтуқ. Шуңлашқа бүгүн вә мәңгүлүккә бизниң Қазақстанимиз – Улуқ дала ели. Бу – Улуқ дала ели бизниң көп милләтлик хәлқимизниң өйи һәм бөшүги. Вәтенимизниң дәл мөшүндақ хәлиқ бәргән нами елимиңиң бүгүнини, өтмүши билән келәчигини тәсвирләйдү», – деди Н.Ә. Назарбаев.

1. Қандақ ойлайсиләр, Әлбеши Н. Ә. Назарбаев немишкә Қазақстанни «Улуқ дала ели» дәп аташни тәклип қилди?
2. Шаир Олжас Сүлейменовниң «Тағларни пакалатмай, даланы егизлитәйли» дегендеген шеирий мисралири бар. Бу шеир мисралирини қандақ чүшинисиләр?

Елимиң бүгүн пәқәт нами биләнла әмәс, башқиму миллий қияпти билән аләмгә тонулды.

Рәсимләрдикини атаңлар.

Мону рәсимвләр елимизниң барлық қырлирини ачаламду? Силәр бунин්ға йәнә немиләрни қошқан болаттиңлар?

Силәр Қазақстанниң миллий брендини ясаш үчүн немини етибарға елиш керәк екәнligини чүшәндидилар. У хәлиқниң ядидә қалидиған бәлгү болуши тегиш. Шуңа қазақстанлиқтарни дүния миқиясида тонутқан символларни (рәмизләрни), аталғуларни есимизгә чүширип, өз лайиһимизни тәклип қиласы.

1. Топ билән ишләп, Қазақстанниң миллий брендини ясанылар. Униң үчүн силәргә дәрисләрдә алған билимнелар ярдәмлишиду. Лазим болса, қошумчә материаллар билән әдәбиятлардин пайдилининелар. Тәбиәт, хәлик, мәдәнийәт, елимиздикі ядикарлиқтарға бағылқ тәсвирләр аласыда алаһидә әстә қалидиған рәмиз ойлап тениңлар. Қисқа сөз билән Вәтән тоғрилиқ шиар йезинелар.

2. Әнди силәр өз Вәтениңларниң (вилайәт, шәһәр, үеза, кәнт) әстә қалидиған брендини ясалайсыләр. Униң үчүн өзәңлар яшаватқан тәвәниң тәбиити, адәмлири, тарихий вә мәдәний ядикарлиқлири һәққидики нәрсиләрни ядиңларға чүшириңлар.

Елимизниң жәлилікпәр «сиртқи» обризини ясаш үчүн, униңдикі хәлиқниң Вәтенингә болған чәксиз муһәббити чоң әһмийәткә егә. Вәтениңларға болған муһәббитинелар билән һөрмитиңларни постер арқылың тәсвирләшкә тиришиңлар.

34-

дәрис

Хилму-хил тапшуруқлар

I. Тарихий-сәнәләр билән вақиәләрни мувавиқлаштуруңлар.

1	1928-жил	A	Қазақстанниң БМТға қобул қилиниши
2	1991-жил	B	Қазақстанниң мусәқиллиқ елиши. Тоқтар Әвбәкировниң кайнатқа учуси
3	1992-жил	C	Һазирқи-Нур-Султанда хәлиқара «Келәчәк энергияси» көргөзмисиниң өткүзүлүши
4	2017-жил	D	Абай намидики Қазақ педагогикилік институтиниң ечилиши

II. Жұмилләрни оқуңлар. Уларни жәдвәлгә бөлүп йе-зиңлар.

- Өз ғайиси билән пикрини әркин ейтиш.
- Дөләтлик рәмизләрни һөрмәтләш.
- Тарихий вә мәдәний ядикарлықтарни сақлаш.
- Дөләт ишлирини башқуруш.
- Жиғинлар, митинглар вә башқа тәдбиrlәрни өткүзүш.
- Тәбиәтни қоғдаш.

Һоқуқлар	Вәзипиләр

**III. «Азия мәмлікетлириниң сәясий хәритисидә»
Қазақстан территориясиниң егиләйдіған орни қандақ?
Хәритини пайдилиніп, соалларға жавап беріңдер.**

- Қазақстан биринчи новаттә қандақ мәмлікетләр билән мұнасивәт орнатти? Немишкә?
- Қазақстан үчүн мұнасивәт орнитиш мүхим һесаплини-діған Европа, Азия вә Америка мәмлікетлири һәкқидә сөзләп беріңдер.
- Елимизниң дуниядикі роли қандақ?

ИЗАҢЛИҚ ЛУҒӘТ

Аваздин чапсан учақ – һавадики илдамлиғи аваздинму ешип кетидіған (һавадики аваз илдамлиғи секундиға 330 метрға тәң) учиған аппарат.

Авиация – һава бошлуғыда учиған һавадин еғир аппаратлар жиғіндиси.

Адемзат (инсанийәт) – йәр үзіндегі яшайдыған һәммә хәлиқләр жиғіндиси.

Адәм һоқуқи – дөләтниң өз пухралириға мунасивәтлик асасий вәзи-пилири.

Академия – илмий тәшкілаттарниң, мәhkимиләрниң, оқуш орунли-риниң нами.

Аилә – адәмләрниң нека яки қериндашлиққа асасланған, турмуш ортақлиғи, мәдәний жағапқәрчилік вә қандашлық нұқтисидин өз ара бағланған топи.

Аиләвий бюджет – адәттә бир айға түзүлдіған аиләвий кишимләр билән чиқымларниң һесави, аиләвий баланс.

Алдин-ала – ағриқтін вә жараһәт елиштин сақлинешқа һәм уларниң риважлинишиға сәвәп болидыған факторларни йоқитишқа қаритилған чариләр системиси.

Алим – илимниң мәлум бир саһасини йетүк өзләштүргөн билимдан адәм, мутәхәссис.

Архитектура (мемарчилиқ) – имарәтләр билән қуруулушларни лайи-һиләш вә селиш сәнъити һәм илми.

Ата-бова – дадиниң яки аниниң келип чиқиши бойичә алғанда урук, қәбилидики қедимий әжәдади.

Әвзәллик – қандақту бир мәсилидә муһимлиқни, әһмийәтни, артуқчи-лиқни билдүридиған чүшәнчә.

Балет – музыкилық хореографиялық образ арқилиқ ой билән мәз-мунни беридыған сәһнә сәнъитиниң бир түри.

Бехәтәрлик – йәккә адәм, жәмийәт, дөләт мәнпәәтирииниң ичкі вә сиртқи хәтәрдин қоғдилиши.

Бренд – сүпәтлик аммибап товар бәлгүси.

Вилайәт – Қазақстан Жұмһурийити тәркивидики әң чоң мәмурый-тәвәлик тәвә.

География – Йәрниң тәбиий шаралыны, аһалисина, егилик ресурсларыны тәтқиқ қилидиған пән.

Географиялык нишанлар (объектлар) – тәбиий нишанлар (қытъ-әләр, океанлар, деңизлар, қолтуқлар, боғузлар, араллар, тағлар, дәриялар, көлләр, мұзлуқлар, чөлләр), шундақла мәмликтәләр, вилайәтләр, шәһәрләр вә б.

Геология – Йәр тәркиви, қуруулмиси вә риважлиниш қанунийәтлирини һәм униң үстки қисмини тәтқиқ қилидиған пән.

Гимназия – асасий вә умумий билим бериш программасини әмәлгә ашуридиған умумий билим беридиған оқуш орни.

Глобус – Йәр шариниң кичиклітілгән модели.

Демократия – алий һакимийәт һөкүмрәнлиғи хәлиқниң қолида болидиған жәмийәтни, дөләтлик һөкүмдарлықни йетилдүрүп түрушни нишан қылған башқуруш шәкли.

Деканчилиқ – мәдәний өсүмлүкләрни пәрвиш қилиш билән шүғуллинидиған йеза егилигиниң бир саһаси.

Дискриминация – һоқуқни чәкләш яки һоқуқни йоқитиш сәясити, ирқий камситиш.

Егилик паалийити – адәмләрниң товар ишләпчиқириш вә сетьш, хизмет көрситиш арқылы еһтияжини қанаәтләндүрүшкә вә тапават тепишқа қаритилған паалийити.

Жараһәт – сиртқи тәсир ақиvetидин адәм организмыниң яки териниң зәхимлиниши.

Жәмийәт – шәхсниң әркін, бир-биригә баравәр дәриҗидә риважлининиша имканийәт беридиған пухралиқ һоқуқлар муқимлашқан жәмийәт.

Илим-пән – тәбиәтниң адәм билән жәмийәтниң вә тәпәккүрниң ри-ваҗлиниш қанунийәтлирини тәтқиқ қилидиган илим системиси.

Институт – алий оқуш орни яки илмий-тәтқиқат мәhkимиси.

Ички сәясәт – мәмлекәтниң өз ичидики адәм билән жәмийәт арисиди мунасивәтләрни уйғун һалда рәтләшкә бегишланған сәясәт түри.

Ихтисат – мәмлекәтниң егилиги, ишләпчиқириш мәблиғи.

Ишләпчиқириш – қандақту бир мәhsулатни чиқириш жәрияни.

Йеза егилиги – йәрни пәрвиш қилиш, дала егилиги, чарвичилиқ, орман егилигидә атқурулидиган паалийәтләр түри.

Йол қатнаш қаидиси – транспорт васитилири билән пиядә маңғучиларниң вәзипилирини рәтләйдиган қаидиләр жиғиндиси.

Кайнат – асман жысымлириға хас атмосфериниң сиртини қоршиған аләм бошлуғи.

Камситиш – башқилар билән селиштурғанда, кам һесаплаш.

Катализм (тәбиий) – тәбиәттиki күтүлмігән өзгириш, палакәт пәйда қилидиган һадисә, апәт.

Кәспий мәйрәм – календарьдик мәлум бир күндә һәрхил кәсип егилири нишанладиган мәрикә.

Климат – һава райиниң мәлум бир тәвәгә хас көп жиллик режими.

Космодром – кайнат кемилирини, сұнъий Йәр һәмралири билән башқыму кайнат аппаратлирини учирышқа бегишланған қурулушлар билән техникилық қураллар комплекси.

Колледж – мұтәхәссислик вә оттура билим егиләйдиган мәхсус оттура оқуш орни.

Конституция – дәләтниң асасий қануны, адәм билән пухраниң һоқуқлири билән әркінлегини жақалайдиган, уларға капаләтлик беридиган Асасий қанун.

Қитъә – һәр тәрипини океанлар билән деңизлар қоршап турған йәр йүзиниң жирик бөлиги.

Лицей – өзинин қоюш программиси билән ишләйдіған оттура умумий билим беридіған оқуш орни.

Май бояқ (живопись) – көз билән көргөн образларни қаттиқ яки юмшақ нәрсигө бояқлар арқылы тәсвиirlәйдіған тәсвирий сәнъетниң бир тури.

Маршрут – асасий пунктлири бәлгүлинип, алдин-ала режиләнгән йол.

Масштаб – схемида тәсвиirlәнгән нәрсә көләминиң униң һәкүмий һәжимигә мунасивити.

Мәдәнийәт – 1) мәлүм бир хәлиқ еришкән утуқлири билән ижадийитиниң жиғиндиси; 2) инсаннийәтниң мәлүм тарихий дәвирдики паалийити билән өзигө хас алаһидилиги; 3) инсан паалийитиниң мәлүм саһасиниң йүксилиш дәрижиси (нұтуқ мәдәнийити, әмгәк мәдәнийити, һоқуқ мәдәнийити вә б.);

Мәктәптика өзини-өзи башқурууш – һәр оқуғучи өз синипидики орнини вә имканийитини көпчилик арисида көрситип, бирлишип ишләш.

Мәмурый-тәвәлик бөлүнүш – мәмлекәт территориясиниң кичик мәмурый бөләкләргө (вилайәт, наһийә, округ) бөлүнүши.

МДН (Мустәқил Дөләтләр Һәмдостлуғи) – 1991-жили құрулған хәлиқара тәшкилат. Бурун СССР тәркивидә болған бәзи мәмлекәтләр арисидики ишчанлиқ алақыларни орнатқан тәшкилат.

Меридианлар – хәритә билән глобустайәр йүзинин шималий құтуптин жәнубий құтупқа жүргүзүлгән сизиқлар.

Мирасғаһ – тарихий вә мәдәний ядикарлиқтарни жиғиш, тәтқиқ қилиш, сақлаш вә көргәзмігө қоюш билән шуғуллинидіған мәhkимә.

Мұтәхәссислик – мәхсус тәйярлиқ давамида зәрүр билим вә кәспий адәтләрни өзләштүргән адәм әмгигиниң түри.

Наһийә – вилайәт яки соң шәһәрниң мәмурый-тәвәлик бир бөлигі.

Океан – һәр тәрипидин қитъәләр билән тутишип түрған ғайәт зор су мәйдани.

Опера – саз, нахша вә сәһнилик көрүнүшкә асасланған музыкалық-драмалиқ әсәр. Давамлиқ оркестр музыкиси билән тәңкәш қилиниду.

Өлкә – йәрлик жай, мәмлікәт деген чүшәнчә. Тәркивигә наһийә, ви-
лайәт, округлар киридиған соң мәмурый тәвәниң бир бөлиги.

Өсүмлүк егилігі – мәдәний өсүмлүкләрни өстүрүш билән шуғулли-
нидиған йеза егилігиниң бир саһаси.

Параллельлар – геркчә параллель – «қатар маңғучи». Хәритидә Йәр
йүзинин «ғәрип-шәриқ» йөнилишидә экватор билән қатар хиялән жүр-
гүзүлгән сизик.

Профилактика – саламәтликни сақлаш ишида һәрхил ағриқларниң
алдини елиш.

Рәhbәр (сәркә, лидер) – колективтиki яки топтиki мұнасивәтләрни
рәтләштә мүһим роль ойнайдыған һәрқандақ ижтимаий топниң паал
әзаси.

Рельеф – йәр йүзинин бети, ойман-чоңкури, қуруқлук, океан вә деңиз
тегиниң жиғіндиси.

Санаәт – хамәшияни қайта ишләйдиған яки йәр қойнидин кан ишләп-
чиқиридиған карханиларни (заводлар, комбинатлар, фабрикилар, кан-
лар, электростанцияләр) бириктүридиған наһайити мүһим саһа.

Сиртқи сәясәт – мәмлікәтләр билән хәликләр арисидиқи өз ара мұ-
насивәтни рәтләйдидыған сәясәт саһаси.

Сұнъий мұхит – адәмниң қоли билән бәрпа қилинған әтрап мұхит-
ниң бир бөлиги.

Ташқин – қар сүйиниң еришидин вә ямғұр тәсиридин дәриядиқи су
дәрижисиниң тез көтирилиши.

Тәбиии ресурслар – жәмиyәтниң маддий еһтияжини қанаәтлән-
дүрүш яки ишләпчиқириш үчүн қоллинилидиған тәбиәт нишанлири.

Тәрәққият – ихтисадий ижтимаий вә б. жәмиyәтлик турмуш саһаси-
ниң яхшилиниши, илгирилиши.

Техника – егиліктә қоллинидиған үскүніләр, машина, һәрхил қурал-
ларниң умумий нами, қурулма.

Тиң йәр – һечқаңан пәрвиш қилинмиған, һайдалмиған йәр.

Хәритә (географиялык) – йәрәй йүзининң мәлүм бир масштабта ки-
чиклитип, шәртлик бәлгүлири билән тәкшиликтә чүширилгән тәсвири.

Һава райи – мәлүм бир тәвәдикі атмосфериниң (һава температури-
синиң, булутлуқлуқниң, ямғұр-йешин билән шамалниң үйғунлуғы) қисқа
қәрәллик һалити.

Чарвичилиқ – адәмләрни таам, кийим мәһсулатлири билән тәминләй-
диған йеза егилигиниң бир саһаси.

Чиқим – мәлүм бир қәрәлдә хәшләнгән хиражәт.

Чиқимни оптимизацияләш – сүпәтлик товар елишқа вә мәбләғ сәрип
қилишқа қурулған режәе.

Экватор – хәритидә шималий вә жәнубий құтуплардин алғанда, ари-
лиғи охашаш, йәрә шариниң дәл оттурисидин айландуруп жүргүзүлгән
сизиқ.

Экология – жаңалиқ вә жаңсиз тәбиәтниң өз ара мунасивитини тәтқиқ
қилидиған пән.

Экологиялык проблема (муәмма) – адәм паалийити ақиvetидин тә-
биий шараптниң бузулушы, тәбиий муһитниң өзгириши.

Экспозиция – тарихий вә мәдәний ядикарлықтар көргәзмиси.

Экспонат – мирасға қояныштырылған нәрсә.

Экспорт – чәт әлләргә чиқырилған ишләпчиқириш мәһсулатлири
билән товарлар жиғиндиси.

Этнография – этносларниң келип чиқишини, тәркивини, орунлашқан
тәвәсини, мәнивий мәдәнийитини тәтқиқ қилидиған пән.

Ядролуқ қурал – умумиyezлұқ қиридиған қурал. Ядролуқ қурал ядро-
луқ партлиғуч қурулманиң құвитигә асаслинип ясилиду.

Оқуш нәшри

Турмашева Ботагоз Қадырқызы
Салиш Салтанат Салишқызы
Пугач Владислава Геннадьевна

ДУНИЯТОНУШ

Үмумий билим беридіған мектепниң 4-синипи үчүн дарислик

Тәһрират башлиғи *M. Maһамдинов*
Мұхаррери *M. Maһамдинов*
Рәссам *D. Айтжанов*
Бәдийи мұхаррери *Z. Ауылбекова*
Техникилық мұхаррери *O. Рысалиева*
Компьютерда сәхипилигән *Ә. Омарова*

ИБ № 169

Теришкә 18.02.2019 берилди. Нәширгә 20.08.2019 қол қоюлди. Формати 70x100 1/₁₆.
Офсетлиқ нәшир. Офсетлиқ қәғәз. Һәрпін түри «мәктәплик». Шәртлик басма тавғи 11,7.
Несапқа елинған басма тавғи 5,87. Тиражи 000 нұсқа. Бүйрутма № 4580.
«Атамұра» корпорацияси» ЖЧШ, 050000, Алмута шәһири, Абылай хан проеспекти, 75.
Қазақстан Жумыруйити «Атамұра» корпорацияси» ЖЧШниң Полиграфкомбинати,
050002, Алмута шәһири, М.Мақатаев кочиси, 41.

